

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ ÇÖKÜŞ SÜRECİNE İLİŞKİN
ORYANTALİST YAKLAŞIMLAR:
SABRİ ÜLGENER ÜZERİNDEN BİR İNCELEME

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Elif BEROOĞLU

İstanbul
Eylül - 2022

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ ÇÖKÜŞ SÜRECİNE İLİŞKİN
ORYANTALİST YAKLAŞIMLAR:
SABRİ ÜLGENER ÜZERİNDEN BİR İNCELEME

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Elif BEROOĞLU

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Hilmi KAÇAR

İstanbul
Eylül - 2022

TEZ ONAYI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman Dr. Öğr. Üyesi Hilmi KAÇAR

Üye Dr. Öğr. Üyesi Abdullah TOK

Üye Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Doç. Dr. Erhan İÇENER

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “**Osmanlı Devleti Çöküş Sürecine İlişkin Oryantalist Yaklaşımlar: Sabri Ülgener Üzerinden Bir İnceleme**” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Elif BEROOĞLU

ÖN SÖZ

Sabri Ülgener özelinde yapılan bu çalışma genel anlamda bir zamanlar Dünya üzerinde Doğu olarak isimlendirilmiş bölgelere nüfuz eden Batı hegemonyasının tüm coğrafyanın üzerinde nasıl tesirler bıraktığının bir örneği niteliğini taşımaktadır. Bu çalışmayı yaparken emeği geçen ve eleştirileri ile yol gösteren danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Hilmi Kaçar'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bu zorlu süreçte her türlü desteğini esirgemeyen ailem ve yakınlarıma gösterdikleri sabırdan dolayı şükranlarımı sunarım.

Elif BEROOĞLU

İstanbul -2022

ÖZET
OSMANLI DEVLETİ ÇÖKÜŞ SÜRECİNE İLİŞKİN
ORYANTALİST YAKLAŞIMLAR:
SABRİ ÜLGENER ÜZERİNDEN BİR İNCELEME
ELİF BEROOĞLU

Yüksek Lisans, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Hilmi KAÇAR

Eylül, 2022- 106 Sayfa

Oryantalistlerin ana konusu olan Doğu imgesinin içerisinde yer alan Osmanlı Devleti, kurulduğu dönemden son dönemine kadar araştırılan bir imparatorluktur. Osmanlı tarih yazımında ele alınan yaklaşımlar günümüzde değişmekte ve dönüşmekte olup buna rağmen eski teoriler de geçerliliğini tamamen yitirmemiştir. Bu tezde, çalışmalarında Osmanlı tarih yazımında ele alınan “gerileme” paradigmasını temel alan Sabri Ülgener özelinde, Osmanlı “çöküş” sürecine ilişkin yaklaşımlar incelenecektir. Sabri Ülgener’in çalışmalarında aradığı ‘Osmanlı neden kapitalistleşemedi?’ sorusunun zihinlerde oluşturduğu gelişmenin şartının kapitalizm olduğu ön kabulü neticesinde Ülgener’in zihin dünyasının derinliklerine inilecek ve bulunan kavramlar neticesinde Sabri Ülgener’in “self-oryantalizm” çizgisine yakınlığı araştırılacaktır. Tezin genişinde değinilen Avrupa-merkezcilik paradigmasını oluşturan dayanaklardan biri olan ‘modernleşme teorisi’, Avrupa’yı merkeze koyarak onu örnek gösteren ve onun gibi gelişme gösteremeyen toplumları Avrupa’nın gerisinde kabul eden bir tezdır. Modernleşme teorisi bağlamında bakıldığında Sabri Ülgener’in ‘Osmanlı’nın neden kapitalistleşemediği’ sorusu Avrupa-merkezci bir görüşün ürünü olmaktadır. Tezin ilk kısmında oryantalizmin ve Avrupa-merkezciliğin kavramsal olarak açıklanması ve tarihsel süreçleri, söylem olarak Oryantalizm terimi, Avrupa-merkezci tarih yazımına alternatif yaklaşımlar ve oryantalistlerin “Osmanlı çöküş” süreciyle ilgili görüşlerine yer verilecektir. İkinci kısımda Sabri Ülgener’in hayatı, çalışmalarında oluşturduğu metodolojisi, Ülgener’in araştırmalarında beslendiği ve etkilendiği isimlere değinilecek ve son olarak self-oryantalizm bağlamında Sabri Ülgener kısmı ele alınacaktır. Üçüncü bölümde ise, Sabri Ülgener’in çalışmalarında Osmanlı’nın “çözülme devri” zihniyeti ve

bu dönemin içerisinde oluşturduğu öne çıkan temel kavramlar açıklanıp değerlendirilecektir. Sonuç kısmında, Avrupa-merkezcilik ve modernlik teorisinin etkilediği Sabri Ülgener'in ilmi çizgisinin, self-oryantalizm tarafına geçip geçmediği görülecek ve çalışmalarıyla ilgili ona yöneltilen eleştirilerin değerlendirilmesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Oryantalizm, Avrupa-merkezcilik, Zihniyet Tarihi, Osmanlı Devleti, Sabri Ülgener.

ABSTRACT

ORIENTALIST APPROACHES TOWARDS THE FALL OF OTTOMAN EMPIRE: A REVIEW THROUGH SABRİ ÜLGENER

ELİF BEROOĞLU

Master, History and Civilization Studies

Supervisor: Asst. Prof. Dr. Hilmi KAÇAR

September, 2022 - 106 Pages

One of the main topics of orientalist studies was the Ottoman Empire, which has been studied from its creation to its fall. Approaches in Ottoman historiography keep changing, however, old theories have not completely lost their popularity. This thesis focuses on Sabri Ülgener's approach to the history of Ottoman mentality, which he explained by relying on the so-called "decline" paradigm. Assuming that capitalism was a prerequisite to development, Ülgener wanted to know why the Ottoman economy failed to produce capitalism. This thesis aims to understand and analyze Ülgener's perspective of Ottoman history, by identifying the concepts that formed his approach. Hence it will be examined whether Ülgener's ideas and assumptions on Ottoman economical mentality can be seen as part of a 'self-orientalist' paradigm. It will be argued that his perspective was fundamentally influenced by the modernization theory, which situated Europe at the center of world history, presenting it as a model to follow, and labelling non-European societies as underdeveloped. In this respect, Ülgener's question "why the Ottomans were not able to become capitalists?" was as a product of this problematic theory.

In the first part of the thesis, the concepts like orientalism and Eurocentrism are described and presented. More specifically, orientalism is discussed as a form of discourse. Alternative approaches to historiography and the views of some orientalists on the Ottoman history are also reviewed. In the second part, a biography of Sabri Ülgener, his methodology and the scholars who influenced thought and works are described. Lastly, Sabri Ülgener's work on Ottoman economical mentality is analyzed and assessed as repeating the old orientalist assumptions prejudices. In the final chap-

ter, it is claimed that Ülgener's thesis on Ottoman "medievalism" is rather to be considered as kind of a "self-orientalist" stance, which blurred more than explaining the Ottoman past.

Keywords: Orientalism, Eurocentrism, History of Mentality, Ottoman Empire, Sabri Ülgener.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI.....	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	ii
ÖN SÖZ.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR.....	x

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ.....	1
KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	11
1.1. Oryantalizm Kavramı ve Tarihçesi.....	11
1.2. Söylem Olarak Oryantalizm ve Eleştirileri.....	20
1.3. Avrupa-merkezcilik Kavramı.....	25
1.4. Avrupa-merkezci Tarih yazımı, Eleştirileri ve Alternatifleri.....	28
1.5. Osmanlı Son Dönemine İlişkin Oryantalistlerin Görüşleri.....	37

İKİNCİ BÖLÜM

SABRİ ÜLGENER.....	41
2.1. Hayatı ve Eserleri.....	41
2.2. Sabri Ülgener'in Metodolojisi.....	47
2.3. Sabri Ülgener'in Zihniyet Tarihçiliğine Yöneltilen Eleştiriler.....	53
2.4. Sabri Ülgener ve Self-Oryantalizm.....	56

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SABRİ ÜLGENER'E GÖRE ÇÖZÜLME DEVRİ.....	60
3.1. Sabri Ülgener'e göre Ortaçağ Tanımı ve Çözülme Devri Zihniyeti.....	60
3.2. Çözülme Devrinin Temel Kavramları.....	64
3.2.1. İktisat Ahlâkı ve İktisat Zihniyeti.....	64

3.2.2.	İslam ve Kapitalizm	66
3.2.3.	Ticaret ve Tüccar Ahlâkı.....	69
3.2.4.	Fütüvvet ve Ahilik.....	76
3.2.5.	Tasavvuf.....	79
SONUÇ.....		85
KAYNAKÇA.....		89
ÖZGEÇMİŞ.....		96

KISALTMALAR

A.g.e. : Adı geçen eser

A.g.m.: Adı geçen makale

Ed.: Editör

Haz.: Hazırlayan

ev.: Çeviren

Der.: Derleyen

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Y.: Yıl

C.: Cilt

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren çeşitli süreçlerden geçmiş köklü bir devlettir. Günümüzde değişmeye başlamış olsa da Osmanlı Devleti'nin geçirmiş olduğu süreçlere ilişkin Türkiye'de klasik bir tasnif olan “Yükseliş – Duraklama – Gerileme” dönemleri kurgusundan yola çıkılarak, Osmanlı'nın “çöküşü” olarak tanımlanan önceki dönemi ele alınacaktır. “Gerileme” paradigmasını klasik bir tasnif olarak kabul eden ilim adamlarından Sabri Ülgener'in bu döneme ilişkin fikirleri, kurduğu neden-sonuç ilişkileriyle birlikte, kendisinin bu fikirleri serdederken sahip olduğu yaklaşım ve tavırlar ortaya konulmaya çalışılacaktır. Aynı zamanda, Sabri Ülgener özelinde, oryantalizm ve Avrupa-merkezci tarih yazımına değinilecek olan tezde Osmanlı'nın geçirdiği değişim ve dönüşümleri oryantalist bir perspektifle “gerileme” olarak tanımlayan klişelere ve bunların sebeplerine yer verilecektir. Bununla birlikte, ilgili bu çalışma, dolaylı olarak Osmanlı dünyasının bu dönemde geçirmiş olduğu değişimleri anlama çabasını da içermektedir.

Osmanlı tarihinin son dönemini inceleyen tarihçiler devletin bu nihai evresine dair birbiriyle çelişen farklı fikirleri ortaya atmışlardır. Bu tezin iki amacı vardır. Bir yönüyle, kurgulanan “çöküş iddialarını” oryantalizm ve Avrupa-merkezcilik ekseninde ele alınıp incelenecektir. Öte taraftan, bir Türk aydını ve akademisyen olan Sabri Ülgener'in Osmanlı'nın çöküş süreciyle ilgili fikirlerinin ‘self-oryantalist’ bakış açısına ne ölçüde dayandığını inceleme ve gösterme çabası sergilenecektir. Oryantalizm'in genel itibarıyla Avrupa-merkezcilikten beslenmesi, oryantalist tavrın da Avrupa-merkezci olduğu kanısına ulaştırmaktadır.¹ Ülgener'in iddialarına zihniyet tarihçiliği zaviyesinden bakıldığında alana ilişkin katkısının büyük olduğu görülmekle birlikte, çalışmalarında Doğu'da ve Batı'da toplumun her alanında yaygın paradigma olan Avrupa-merkezcilik olgusundan etkilendiği açıktır. Bu çalışmada tartışılacağı gibi Av-

---

¹ Avrupa-merkezcilik düşüncesine karşı olan oryantalistler de mevcuttur lakin genel olarak oryantalizm ve Avrupa-Merkezcilik birlikte hareket eden olgulardır.

rupa-merkezci düşünce, Osmanlı döneminden modern Türkiye devrine kadar entelektüeller ve bürokratlar nezdinde hâkim bir paradigma olarak varlığını sürdürmüş, zaman içerisinde toplumun her alanına yayılmıştır.

Yücel Bulut'un şu sözleri, Oryantalizmin halen geçerliliğini koruduğunu savunan görüşlerden biridir:

“Bugün oryantalizm, ideolojik olduğu gerekçesi ile ya da sömürgecilikle ilişkili görülüp eleştirilirken, oryantalizmdeki hakim şablonlar sosyal bilimlerde rahatlıkla ve yaygın bir biçimde kullanılabilir. Oryantalizme hakim olan temel zihniyet ve düşünce biçimi, günümüz sosyal bilimlerinde tartışılmakta olan modernleşme, az gelişmişlik, bağımlılık gibi pek çok kuramda da varlığını sürdürmektedir. Sosyal bilimler alanında “bilimsellik” zırhı ile gizlenen bu kuramlar, Batı dışı toplumlara, sorunlarının tek geçerli çözümü olarak sunuluyor.”²

Sabri Ülgener, Osmanlı Devleti gibi padişah ile yönetilen ve kendi oluşturduğu idari teşkilatlanmasıyla var olmuş bir siyasi yapılanmadan, kökeni Avrupa'da olan cumhuriyet rejimine geçiş sürecinin tanıklarından biri olmuştur. Her ne kadar Nakşibendi dergahında doğup İslami kaidelere göre yetiştirilmiş olsa da dönemin Avrupa-merkezci modernleşme paradigmasından etkilenmiş olduğu gözükmektedir. Osmanlı'nın son döneminde ortaya atılan modernleşme fikirleri, Osmanlı'nın ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin aydınlarının sahip oldukları görüşler dönemin ruhuna tesir etmiştir. Ülgener'in fikir dünyasının oluşumunda okuduğu okulların ve tanıştığı hocaların katkısı olmuştur. Üniversitelerde verilen eğitimlerde Batı'dan alınan disiplinler hâkim olduğundan, öğrencilerin de Batı'dan etkilenmesi olası bir durumdur. Sabri Ülgener'in de üniversite yıllarında denk geldiği Alman hocalar, onun hayatında ve görüşlerinde Batı etkisinin oluşmasına katkı sağlamış olmaktadır.

Osmanlı tarihine dair birçok çalışmada yer alan “gerileme” paradigması, son yıllarda yapılan çalışmalarla sorgulanmaktadır. Alternatif yaklaşımlar ortaya atılsa da bu paradigmayı kökten değiştirecek daha fazla çalışmaya ihtiyaç vardır.

---

² Yücel Bulut, *Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi*, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2002, s.10.

Gerileme tezini savunan sosyal bilimciler arasında Türkiye’de tarih alanında öne çıkan isimlerden biri Halil İnalçık’tır. İnalçık, Osmanlı Devleti’nin ‘klasik çağ’ olarak adlandırdığı 1300-1600 döneminden sonra farklı bir yapıya büründüğünü vurgular.³ Ona göre, 17. yy’dan itibaren ekonomik ve askeri alanda gerileme başlamıştır.⁴

Amerikalı oryantalist Bernard Lewis de Osmanlı tarih yazımında yer alan ‘gerileme’ tezini daha kapsamlı bir şekilde incelemiş ve meseleyi İslam dini ve onun medeniyeti ekseninde cevaplamıştır. Osmanlı’nın kendini Batı’ya kapattığını düşünen ve bu durumu İslam ile bağdaştıran Lewis, bunun sonucunda Osmanlı Devleti’nin Batı ülkelerinin içerisinde yaşanan teknolojik gelişmeler ve toplumsal dönüşümden mahrum kaldığı görüşündedir. Bunun neticesinde oluşan savaşlar ve toprak kayıpları ile Osmanlı geri dönülmez bir yola girmektedir. Gidişatı fark eden sultanlar, bununla ilgili önlemlere girişmişler fakat ciddi bir sonuç alınamamıştır.⁵

Osmanlı iktisat tarihi alanında yaptığı önemli çalışmalarla tanınan Mehmet Genç, bu dönemlendirmeleri şu şekilde sorgulamaktadır:

---

³ Mustafa Armağan, “‘Osmanlı Gerilemesi’ masalından uyanmak” *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu*. Der., Mustafa Armağan, İstanbul: Timaş, 2011, s.51. Bu sayfada yukarıda belirttiğimiz değişimi Halil İnalçık şu şekilde ifade ediyor: “*Böylece on altıncı yüzyılın son on yılında Avrupa’nın iktisadi ve askeri etkisi ile onu takip eden derin bunalımlar Osmanlı İmparatorluğu’nu kökten değişime uğrattı ve tarihinde yeni bir çağ açtı. Klasik Yakın Doğu devletlerinin kurumları çözüldü ve yeni şartlara uyarlanma çabaları imparatorluğu derinden sarstı. On yedinci yüzyılın ortalarında gene nisbi bir sükunet sağlandığında ortaya çıkan tablo, 1600’den önceki imparatorluğun durumundan tamamen farklı bir manzara arz etmekteydi.*”

⁴ Jonathan Grant, çev. Salim Aydüz, “Osmanlı ‘Gerilemesini’ Yeniden Düşünmek: Osmanlı Devleti’nde Askeri Teknolojinin Yayılması (15. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Kadar)”. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* 19-20 (2012), s. 58.

⁵ Simay Şendil, "Bernard Lewis ‘in Soğuk Savaş Dönemi Oryantalizmi Üzerine Etkileri” Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi, 2020, s.68.

“Kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve dağılma şeklindeki⁶ bu beşli değerlendirme bize bu tarihi vuzuhla yansıtmaktan çok, olup bitenleri biraz bulandıran ve anlamlandırmayı zorlandıran bir kronolojik sınıflamadır. Daha çok askeri başarıları ve siyasi sınırların genişleme ve daralma tempolarını ifade etmek amacındaki bu sınıflama, bu tempoları bile tam ve doğru olarak ifade etmekten uzaktır. Bu tempoların arkasındaki derinlikleri ise hiçbir şekilde yakalama şansı vermez.”⁷

Osmanlı tarihçisi Kemal Karpat ise yeni bir alternatif oluşturarak Osmanlı tarihini dört farklı aşamaya ayırmaktadır. Bu aşamalar şu şekildedir: 1. Uç beyliği dönemi (1299-1402), 2. Merkezileşmiş yarı-feodal safha (1421-1596), 3. Bölgesel özerklik ve ayanlar (1603-1789), 4. Ulus Devlet Aşaması: Modern Bürokrasi ve Aydınlar (1808-1918).⁸

Tarihçi Cemal Kafadar, Osmanlı tarih yazımında ‘Kuruluş - Yükseliş - Gerileme - Çöküş’ kurgusunun oluşmasında Osmanlı’da yer alan risale ve nasihatname yazarlarının İbn-i Haldun’un *Mukaddime* eserinde yer alan tezine binaen yazdıkları yazılarla etkili oldukları görüşünü taşımaktadır. Buna örnek olarak Kâtip Çelebi ve Gelibolulu Mustafa Ali’nin risalelerinde Osmanlı’da yaşanan krizleri bozulma olarak anlatmalarını göstermektedir.⁹

Modern Devletin Doğası kitabıyla Osmanlı tarihine yeni bir bakış açısı katan Filistin asıllı Amerikalı tarihçi Rıfa’at Abou-El-Haj, Osmanlı tarihi incelenirken özgücülükten uzaklaşıp, aynı çağda hüküm sürmüş Avrupalı devletlerle arasında benzerlikler oldu-

---

⁶ Mehmet Genç, “Tarihimize Giydirilen Deli Gömleği: Osmanlı Tarihinde Periyotlaştırma Meselesi” *Osmanlı Geriledi mi?*, haz. Mustafa Armağan, İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2006, s.334.

⁷ Mehmet Genç, “Giriş Yerine: İktisat Tarihinin Temel Problematiki” *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi* İstanbul: Ötüken, 2000, s.38.

⁸ Armağan, “Osmanlı Gerilemesi”, 54.

⁹ Celal Kafadar, “Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi.” M. Armağan der. *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu.*, İstanbul: Timaş, 2011, s.97-151.

ğunun kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Ona göre, Osmanlı devlet yapılanmasında iki dönem vardır. İlk olarak, 1450-1550 arasındaki dönemde yönetici elit imparatorluğu kendi menfaatleri doğrultusunda idare etmiştir. Sonraki aşamada, 1560-1700 yılları arasındaki evrede, yönetici elitlerin ve servet sahiplerinin değiştiği, toplumsal yapıda hareketlenmelerin olduğu dönem olarak kabul etmektedir.¹⁰

Rıfa'at Abou-El-Haj'ın öğrencisi ve *İkinci İmparatorluk* kitabıyla Osmanlı Devleti'nin gerileme paradigmasına alternatif sunan Baki Tezcan, 16. ve 17. yüzyılların gerilemenin başlangıcı olarak sayılması yerine farklı bir tez önermektedir. Ona göre, Osmanlı Devleti 17. yüzyıldan sonra padişahın mutlak iradesiyle yönetilen bir yapıdan, dönemin ulemasının hanedan üzerinde söz sahibi olduğu bir hukuk anlayışı, ekonominin pazar odaklı olduğu iktisadi bir yapı, sınıf ayırımının azalıp iktidarın paylaşılmaya başlandığı meşruti bir yönetime geçmektedir. Bu yeni yapılanmayı da erken modern devlet tanımlamasıyla isimlendirmektedir.¹¹

Osmanlı tarihi alanındaki duayen tarihçilerden birisi olan Suraiya Faroqhi, Osmanlı döneminde kaleme alınan nasihatnamelerden yola çıkarak, devletin içerisindeki bozulmanın başlamasının askeri alanda olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre, marifetnâmelerde hâkim olan, Kanuni Sultan Süleyman döneminde muntazam olan askeri nizamın geri gelmesi halinde bozulmanın önlenebileceği görüşüdür.¹² Faroqhi, Osmanlı Devleti'nin tarih boyunca geçirdiği süreçlerini şu şekilde anlatmaktadır:

“Kabaca 1600'den sonra hatta kimilerine göre daha da erken bir dönemden itibaren Osmanlı İmparatorluğu görkemli ve kolay fetihler geçmişte kaldıktan sonra gerilemeye başlamıştır. Bu modele göre küçük bir uç beyliğinden bölgesel bir imparatorluğa genişleme dönemi (1300-1517) ve bir dünya gücü haline gelinen kısa bir doruk noktasından (1517-1600 veya o aralarda) sonra

---

¹⁰Yunus Uğur, “Rıfa'at Abou-El-Haj: Osmanlı Devlet ve Siyasi Yapısına Farklı Bir Bakış.” Quatert ve Tezcan der. *Hâkim Paradigmanın Ötesinde: Rıfa'at Abou-El-Haj'a Armağan*. Ankara: Tan Kitabevi Yayınları, 2012, s. 19-20.

¹¹Alp Eren Topal “Osmanlı Tarihine Yeni Bir Çatı İnşa Etmek: Baki Tezcan ve İkinci Osmanlı İmparatorluğu” *TYB Akademi*, 3/(8), (Mayıs 2013) , s .155.

¹² İbrahim Kuran “ Osmanlı Gerileme Paradigmasının Yapısökümcü Analizine Bir Katkı”, *İstanbul Kemerburgaz Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/1, (2017) s. 35.

yaklaşık üç yüz yıl süren ve 1918-1922'deki nihai çöküşe varan gerileme gelmiştir.”¹³

Faroqhi' ye göre Osmanlı Devleti'nin 1600'den sonra geçirdiği dönüşümleri “gerileme” tanımı altında savunan tarihçiler, Batı ile kıyaslama yaparak bu sonuca varmaktadır.¹⁴ 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı tarihini gerileme teziyle açıklanmasını eleştiren bazı tarihçiler, bu tezi modernleşme teorisiyle ilişkilendirmişlerdir.¹⁵ Modernleşme teorisi özlü bir ifadeyle, Avrupa'yı ileri bir güç olarak merkeze koyan ve diğer ülkelerin ya da ulusların geri kaldıklarını iddia eden ya da ilerlemelerini Avrupa ile bağlantılı olarak gören bir paradigmadır. 17.yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan modernite kavramı, zaman içerisinde tüm dünyayı etkisi altına almış ve kabul görmüştür. Modernleşme teorisi, öncelikle ekonomik alanda başlayan, sonrasında ise sosyal ve siyasal alanlarda Batı Avrupa'nın tarihsel evrimini örnek alarak yapılması gereken bir “yenilenme” anlayışı olarak ileri sürülmüştür. Bir diğer ifadeyle, kalkınmakta zorluk çeken ülkelerin durumunu, Batılı ülkelerin geçirdiği tarihsel aşamalardan geçmemelerine ve bilimsel-teknolojik gelişmelerden yoksun olmalarına dayandırarak açıklamaya çalışan bir teoridir.¹⁶

---

¹³ Suraiya Faroqhi, “Post-kolonyal Dönüm Öncesinde İmparatorluklar: Osmanlılar” *Hakim Paradigmanın Ötesinde Rıfa 'at Abou-El-Haj 'a Armağan*. Der. Ouatert ve Tezcan, Tan Kitabevi, Ankara, 2012, s.90.

¹⁴ Ouatert ve Tezcan der., Faroqhi, “Post-kolonyal Dönüm Öncesinde İmparatorluklar: Osmanlılar” s. 83-105.

¹⁵ İbrahim Kuran, “Osmanlı Gerileme Paradigması Üzerine Eleştirel Bir Analiz” *Türk Tarihçiliğinde Tezler/ Teoriler*, Editör: Ahmet Şimşek, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2021, s.232. Gerileme tezini modernleşme teorisiyle ilişkilendiren Kuran, bu duruma oryantalist Bernard Lewis'in görüşlerini örnek gösterir: “*Türkiye 'de alanında klasik kabul edilen 'The Emergence of Modern Turkey (1961) adlı çalışması ile Bernard Lewis modernleşme teorisi ve modernist tarihyazımının öncüsü sayılır. Lewis, Batı medeniyetinin ilerlemesi karşısında Osmanlı medeniyetinin (ve genel olarak "İslam coğrafyasının") gerilemesine odaklanır*”.

¹⁶ Şebnem Yardımcı Geyikçi- Uğur Çil, “Modernleşme Teorisini Yeniden Düşünmek: Ekonomik Kalkınma ve Demokrasi İlişisine Eleştirel Bir Bakış” *Opus Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 11/18, (2019), s.3005.

Amerikalı siyaset bilimci Seymour Martin Lipset'in, modernleşmenin ekonomik gelişmişlikle bağlantılı olarak demokratikleşmeyi de beraberinde getirdiği teorisi, bu alanda ortaya atılan iddiaların başında gelir. Lipset'in fikirlerinde öne çıkan kavram demokrasidir. Ona göre, demokrasinin temelleri Avrupa, Amerika ve Avustralya'da atılmıştır, çünkü kapitalizm ve kapitalizmin arka planında yer alan Protestanlık, bu bölgelerde ortaya çıkmıştır. Lipset, bir ülkenin ekonomisinin gelişmesi ve refah düzeyinin artmasının, o ülkenin demokratikleşme seviyesini yükselttiği görüşünü taşımaktadır. Modernleşme teorisi, Avrupa-merkezci bakış açısına verilebilecek en iyi örneklerden birini oluşturur. Çünkü, devletler açısından gelişmenin ve refaha ulaşmanın yolunun Avrupa'da başlayan bir çağdaşlaşma şekliyle olduğunu savunur. Ekonomik refah ve demokratikleşme arasındaki ilişkiyi savunanlardan biri de Medeniyetler Çatışması kitabıyla tanınan Samuel Huntington'dır. Afrika ve Ortadoğu'yu yorumlayan Huntington, tüm bu ülkelerin demokratikleşememelerini ekonomilerine bağlar.¹⁷

Osmanlı'nın neden modernleşemediği ya da neden kapitalizme geçemediği şeklinde sorulan sorular baz alındığında, bu soruların arka planında yatan fikir dünyasının, modernleşme teorisiyle şekillendiği görülmektedir. Modernleşme teorisini benimseyen oryantalistlerden biri olan Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* kitabında "Osmanlı'nın neden geri kaldığı" sorusunu irdelemektedir. Diğer yandan, modernlik teorisi dışında Osmanlı ile ilgili 16. yüzyıldan itibaren nasihatname ya da Ahlak risaleleri kaleme alan dönemin yazarları, Osmanlı Devleti'nin durumunun iyiye gitmediği yönünde yazdıkları eserlerle, aslında tarihçilere Osmanlı tarihinin kronolojisiyle ilgili yön vermiş olmaktadır.¹⁸

Modernleşme teorisini benimseyen sosyal bilimcilere göre, Avrupa kapitalizme geçmiş, demokrasi ve özgürlük kavramları yerleşmiş, refah seviyesi artmıştır fakat, kapitalizme geçemeyen ülkelerin geride kalıp çöküşe mahkûm oldukları ileri sürülmüştür. Modernleşme teorisinin sorduğu sorular, aslında Avrupa-merkezci bir bakış açısının ürünü olmuştur. Modernleşme paradigmasına tepki olarak doğmuş olan "Bağımlılık teorisinin" kuramcılarına göre, azgelişmişlik bir durum değil bir süreçtir. Türkiye gibi

---

¹⁷ Geyikçi- Çil, "Modernleşme Teorisini Yeniden Düşünmek", 2999-3000.

¹⁸ İbrahim Kuran, "Osmanlı Gerileme Paradigması Üzerine Eleştirel Bir Analiz" *Türk Tarihçiliğinde Tezler/ Teoriler*, Editör: Ahmet Şimşek, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2021, s. 234.

ülkelerin ekonomik ve siyasi gelişmelerini engelleyen unsurlar, salt iç dinamikler üzerinden ne açıklanabilir ne de anlaşılabilir. Zira modernleşme söylemi, ekonomik sömürü unsurunu gözlerden kaçırmaktadır. Bağımlılık teorisyenlerine göre, güçlü ve etkili kapitalist Batılı ülkeler zenginliklerini ve üstünlüklerini, az-gelişmiş ülkeleri ekonomik, siyasi ve kültürel alanlarda sömürmeleri sayesinde elde etmişlerdir.¹⁹

Bu bağlamda Osmanlı tarihinin de içinde yer aldığı Batı dışındaki toplumların tarihleri, Batı hegemonyasının perspektifiyle yazılmış olmaları birçok sorun üretmiştir. Özellikle Batı-eksanli tarih paradigmasının zihinlerde oluşturduğu tarihi akış şeması ve yanılısaması, Osmanlı tarihini ve toplumunu anlamadaki en önemli metodolojik engel haline gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ne olduğunu, bir gerilemenin olup olmadığını ve Tanzimat'ın bir gelişme dönemi olup olmadığı henüz sonuçlanmış bir tartışma değildir. Bağımlılık kuramcılarına göre, Avrupa-merkezci tarih anlatısının dönüştürücü rol atfettiği “Coğrafi Keşifleri” ve 1500'lü yıllar dönemecini Avrupa menşeli, tek ve yekpare bir sistemin başlangıcı olarak anlatılması yanılıcı olmuştur. Bu yanlış perspektifin yerine Osmanlı tarihini uzun dönemli, geniş bir coğrafi ve toplumlar arası bağlama sahip küresel bir tarih anlatısının içine yerleştirmek daha anlamlıdır. 19. yüzyılda Batı neden ve nasıl gelişti ve Doğu/Osmanlı az gelişti veya geriledi

---

¹⁹ *'Bağımlılık okulu'* teorisyenlerinden Immanuel Wallerstein 'Dünya Sistemi Teorisi' ni geliştirmiştir. Bu teoriye göre, merkez, yarı çevre ve çevre bölgeleri birbirleriyle ilişki içindedir. Merkez, kapitalizmin diğerlerinden üstün olan gücüdür ve çevre ile yarı çevre konumunda olan bölgeleri sömürmektedir. Çevre ve yarı çevre bölgelerin sömürülmekten kurtulmaları merkezle olan ilişkilerini kesmelerine bağlıdır. Samir Amin ise merkez ve uydu olmak üzere iki kısımda kapitalizmi incelemektedir. Uydunun merkezin ekonomisine bağlı olduğundan merkezin birikim mantığına göre ekonomik yapısının oluştuğunu belirtir. Bu sebeple uydunun gelişmesi, merkezin istek ve hareketlerine bağlıdır. Göksel Karaş, “Bağımlılık Teorisi Perspektifinden DTÖ Kapsamındaki Korumacılık Politikası Araçlarının Kullanımı”, *International Journal Public of Finance*, 2/2, (2017), s.251.

Andre Gunder Frank, Wallerstein gibi bağımlılık okulunun teorisyenlerindedir. Karl Marx'ın kapitalizmin geri kalmış ülkelere katkıda bulunduğu savının aksine kapitalizmin bu ülkeleri geliştirmeyip daha da gerilemelerine neden olduğu görüşündedir. Bu görüşü de “az gelişmişliğin gelişmesi” olarak adlandırmaktadır-Cengiz Bucak “Bağımlılık Teorisi” Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2003, s.3.

sorusuna anlamlı bir cevap vermek için iç dinamiklerin ötesine geçip, parçaların bütün tarafından, farklı ülkelerin küresel değişimden nasıl etkilendiğine bakmak gerekir.

Sabri Ülgener'in içinde yaşadığı dönemde modernleşme paradigmasının yoğun şekilde eleştirilip sorgulanmasına rağmen, Ülgener yine de çalışmalarında Osmanlı'nın neden Batı'ya kıyasla "çağın gerisinde kaldığı" ve kapitalizme geçemediği gibi sorularına yanıt aramaktadır. Yukarıda değinildiği üzere, bu soruların yanılığlara dayanan ön kabullerden yola çıkarak sorulan sorular olduğu düşünüldüğünde, bu bakış açısının da sorunlu ya da Avrupa-merkezci bir tavırda olduğu söylenebilir. İrfan Kaya, Ülgener'in bu tavrını self-oryantalizm olarak tanımlamıştır ve görüşleri Ülgener'in zihin dünyasıyla ilgili fikir verebilecek bir örneklik teşkil etmektedir. Kaya, Ülgener'in modernleşme ve gelişmenin şartının kapitalizm olduğu kabulüyle hareket ettiğini ve onun ortaya koyduğu görüşleriyle İslam'ı modernleştirmeye çalıştığını öne sürmektedir. Ülgener'in İslam dininin yayılmasında savaşçıların değil, tüccarların rol aldığına, Kur'an-ı Kerim'de tüccarlara yönelik birçok ayet bulunduğuna, ayet ve hadislerde ticaret konusuna sıklıkla değinildiğine ilişkin görüşlerine yer vermektedir. Ülgener, aslında İslam'ın şehirli ve içine kapanık olmayan tarafının tasavvufla etkisini yitirdiğini iddia etmektedir. Kaya'nın görüşüne göre, Ülgener'in bu düşünceleri self-oryantalist bir tavır yansıtmaktadır. Modern dönem sonrası pek çok alanda Batı'nın değerleriyle çevrelenmiş olan toplum hayatında bireylerin varoluşu, Batı'ya karşı kendilerinin de Batılı gibi olduklarını ifade etme çabasına dönüşmüştür. Weber, kapitalizmin ortaya çıkmasında Protestan ahlakının önemini savunurken, Ülgener de bundan etkilenecek İslam'ın öğretileri içinde Protestanlık gibi kapitalizmin oluşmasına fırsat verecek bir ruh olduğu izlenimine kapılmıştır.²⁰

Araştırmada yöntem ve teknik olarak, kavramsal çerçeve oluşturularak ortaya konmuş, Sabri Ülgener'e ilişkin bilgilerin edinilmesinde ise literatür ve Ülgener'in eserleri incelenerek metin analizi yapılmıştır. Tezin başlangıcında Oryantalizm, Avrupa-merkezilik gibi bazı temel kavramlar, araştırmanın anamlanması açısından açıklanarak bu kavramların anlaşılması istenmiştir. Literatür taramasında çeşitli oryantalistlerin ve

---

²⁰ İrfan Kaya "Sosyolojik Düşünce de Avrupa-merkezilik, Ötekileştirme ve Oryantalist Söylem Üzerine Post Kolonyal Bir Okuma ve Eleştirisi" *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21/3, (2017) s.2003.

Osmanlı tarihçilerinin görüşleri üzerinde durulmuş, betimleyici bir tablo ortaya çıktıktan sonra, Sabri Ülgener'in fikir dünyası ve zihniyet araştırmalarında değindiği temel kavramlar söylem analizi yöntemiyle incelenmiştir.

Tezin birinci kısmında, kavramsal bir çerçeve oluşturulmuştur. Oryantalizm kavramı ve tarihçesi, söylem olarak Oryantalizm ve eleştirileri, Avrupa-merkezcilik kavramı, Avrupa-merkezci tarih yazımı, eleştiri ve alternatifleri, Osmanlı çöküş sürecine ilişkin oryantalistlerin görüşleri başlıkları ile tezin iskelet kısmı ortaya çıkmıştır.

İkinci bölümünde, Sabri Ülgener'in hayatı ve eserleriyle birlikte, araştırmalarında kullandığı metodoloji, incelediği konular, dünya algısı ve görüşleri ele alınacaktır. Bununla birlikte Ülgener'in çalışmalarında self-oryantalizm bakış açısının varlığı sorgulanacaktır.

Üçüncü bölümde ise, Sabri Ülgener'e göre Ortaçağ tanımı ve çözülme devri zihniyetinin yansısı, bu dönemi araştırırken değindiği temel kavramlar olan, İktisat ahlakı ve zihniyeti, İslam ve kapitalizm, ticaret ve tüccar ahlakı, Fütüvvet ve Ahilik kavramları ve tasavvuf başlıkları incelenmiştir.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Oryantalizm Kavramı ve Tarihçesi

Oryantalizm veya diğer adıyla şarkiyatçılık, en basit anlatım biçimiyle Doğu ile ilgili çalışmalar yapan disiplinin adıdır. “Orient” kelimesinin kökenine inildiğinde Latince güneşin doğuşu olan “oriens” kelimesinden geldiği görülmektedir.²¹ İngilizce manasıyla doğu, doğu ile bağlantılı, doğu ülkeleri gibi anlamlar taşır. Oryantalizm terimi aynı zamanda bir dönem batılı ressamalar için de kullanılmıştır.²²

Bernard Lewis, *The Question of Orientalism* kitabında oryantalizmi şöyle tanımlamıştır:

“Birinci anlamında oryantalizm, Orta Doğu’yu, Kuzey Afrika’yi ziyaret etmiş ve gördüklerini veya hayal ettiklerini çoğunlukla romantik ve aşırı bir tarzda resmetmiş çoğunlukla Batı Avrupalı ressamaların oluşturduğu bir resim ekolüdür. Daha yaygın kabul görmüş ikinci anlamında oryantalizm, ilkiyle bağlantısız olarak, akademik uğraşının bir dalıdır. Terim ve akademik bir disiplin olarak Oryantalizm rönesanstan itibaren batı Avrupa’da akademik çalışmalarda büyük patlama ile başlar. Grekçe’yi inceleyen Helenistler, Latince’yi araştıran Latinciler, İbranice’yi araştıran İbraniceciler bulunuyordu. İlk ikisine verilen ortak isim ‘Klasikçiler’ dir. Üçüncüsü ise ‘oryantalistler’ olarak adlandırıldı.”²³

Edward Said, şarkiyatçılığın bir akademik disiplin olması dışında siyasi amaçlar güttüğü kanısını taşımaktadır. Ona göre, oryantalizm, Doğu’nun kültürel, siyasal, ekonomik vb. yönlerini incelemesinin ötesinde, hâkimiyet kurma söylemi olarak ele alınması

---

²¹ Stuart Sim, *The Routledge Critical Dictionary of Postmodern Thought*, Newyork: Routledge, 1999, s. 328-329.

²²Yücel Bulut, “Oryantalizm”, *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2007) 33/ 428.

²³ Bernard Lewis, *The Question of Orientalism*, New York: Review of Books, 1982, s.49.

gerekir. Said, oryantalizmin farklı boyutlarını incelediği söylem analizinde (istisnalar dışında), Batı'nın sömürge sisteminin aracı kurumu olarak şarkiyatçılığı bulur.²⁴

Oryantalizmin kökenini araştıran yazarlar birçok farklı görüş belirtmektedirler. Mustafa Sibai'ye göre Batılı din adamları ilk defa Hac yolculukları sırasında Doğu'yu yakından görme fırsatı bulmuşlar ve bununla ilgili çalışmalar yapmışlardır.²⁵ Immanuel Wallerstein de oryantalizmin başlangıç noktasını, Orta Çağ Avrupa'sında Hristiyan keşişlerin diğer dinleri anlama ve Hristiyanlığı yayma fikri olduğunu belirtir.²⁶ 10. asırda John Of Damascus (Yuhanna Dimeşki) adında Hristiyan bir bilgin Müslümanlarla ilgili bilgiler toplamış ve bu bilgileri kitaplaştırmıştır.²⁷

Edward Said'e göre, Batı'da 1312 yılında toplanan Viyana Konsülü ilk şarkiyatçılık hareketi olarak kabul edilir. Konsülde toplanan din adamları Paris, Oxford, Bologna, Avignon ve Salamanca üniversitelerinde Arapça, Yunanca, İbranice ve Süryanice kürsüleri kurulmasını kararlaştırırlar.²⁸ Bryan Turner da Edward Said gibi 1312 Viyana Konsülünü Doğu dillerini öğrenmeye ve tanımaya teşvik için başlangıç olarak görür.²⁹ Oryantalizm, Batı'da Doğu dilleri kürsülerinin açılmasıyla akademik bir hâl alır ve bu tarihten itibaren Doğu ile ilgili ciddi çalışmalar başlatılmış olur.

Rönesans ve Reform hareketlerinin ortaya çıkmasından sonra Avrupa'da kiliseye karşı gösterilen tutum zamanla tüm dinleri kapsayacak şekilde evrilmiştir. Din ile bilim ayrılmış, hümanizm düşüncesi ortaya çıkmıştır. Tüm bu yaşanan gelişmelerden oryantalizm hareketleri de etkilenmiş ve gelişmeye başlamıştır.

---

²⁴ Edward Said, *Şarkiyatçılık*, çev., Berna Yıldırım, İstanbul: Metis Yayınları, 2017, s.13-14.

²⁵ Aysel Avluklu, "Oryantalizm ve Küreselleşme İlişkisi Üzerine", Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2005, s.16.

²⁶ A.g.e., 195.

²⁷ Şevket Yıldız "Oryantalizm ve İslam Tarihine Oryantalist Yaklaşımlar" Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2002, s.17.

²⁸ A.g.e., 59.

²⁹ Bryan Turner, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, çev., İ. Kapaklıkaya, İstanbul: Anka Yayınları, 2002, s. 67.

15.yüzyılda Avrupalı gezginler çıktıkları Doğu seyahatleri vasıtasıyla Doğu'yu tanıtmaya başlamışlardır. Aslında bu gezginler, bilinçli ya da bilinçdışı bir şekilde şarkiyatçılığa katkı sunmuş olmaktadır. Gittikleri yerlerde kilise, manastır gibi dini mecralarda konaklamışlar ve Doğu'da buldukları yazma eserleri Batı'ya dönüşlerinde yanlarında getirmişlerdir. Bu şekilde edinilen bilgilerle sistemleşen Doğu malumatları, 16. yüzyıla gelindiğinde okullarda Doğu ile ilgili bölümler açılarak eğitim alanına sunulur.³⁰

1539 yılında Paris College de France'de ilk Arap dili kürsüsü kurulur ve başına Guillaume Postel getirilir. Rönesans şarkiyatçısı ve aynı zamanda da Fransız şarkiyatçılığının kurucularından Guillaume Postel (1510-1581), hümanist şarkiyatçı olarak tanınlanır. Postel, bir şarkiyatçı olarak Doğu'ya gitmiş ve incelemelerde bulunmuştur. Doğu'dan Batı'ya çok sayıda yazma eser getirip oryantalizmi geliştirmeyi hedeflemiştir.³¹

İngiliz şarkiyatçılığına bakıldığında ise, William Bedwell'e (1563-1632) değinilmesi gerekmektedir. Yukarıda değinilen, Viyana Konsilinden sonra alınan kararlar neticesinde Doğu dilleri kürsüleri kurulması kararlaştırılmış olsa da pratikte yavaş ilerlemiş, lakin düşünce olarak etkinliğini yitirmemiştir. Üniversite döneminde okuduğu bölüm edebiyat olsa da çevresinden etkilendiği ilim adamları sayesinde Arap diline ilgi duyar ve bu yönde kendini geliştirir. Bedwell'in Arap diline olan meylinde Hristiyanlığın misyonerlik faaliyetlerine olan inancı etkili olduğu söylenir. İslam ve Kur'an ile ilgili görüşleri kendi inancı yönünde tarafsız bir tutum taşır. Öğrencisi olan Hollandalı şarkiyatçı Thomas Erpenius'a da bu yönde öğütleri olur.³²

Thomas Bedwell gibi, Edward Pococke (1604-1691), şarkiyat alanında İngiltere'nin önde gelen isimlerinden biridir. Oxford Üniversitesi'nin ilk Arapça profesörü olma ünvanını taşır. Doğu'ya yaptığı seyahatlerde getirdiği belgelerle Arabistan ve İslam ile

---

³⁰ Thierry Hentsch, *Hayali Doğu*, çev., Aysel Bora, İstanbul: Metis Yayınları, 2016, s.101-102.

³¹ Zeki Arıkan, "Guillaume Postel" *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/333.

³² Tefik Rüştü Topuzoğlu, "William Bedwell" *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/338.

ilgili olarak hazırladığı çalışması *Spicemen Historiae Arabum* isimli eserini oluşturur.³³

Doğu'yu merak etme hâli, sadece bilimsel ya da filolojik manada değil, hayatın her alanını kapsayan bir şekilde hayat bulur. Oryantalistler Doğu ile ilgili her alanda imgeler oluşturmuş ve kendi sınırlarında o imgeleri gerçeklikle kabullenmişlerdir.

Edward Said'e göre, oryantalizmin altın çağı denen 18. ve özellikle 19. yy'a kadar şarkiyatçıların temel yetkesi Ortadoğu'da konuşulan dillerdir.³⁴ Bundan önceki şarkiyat çalışmaları ansiklopedik bilgiler halinde oluşmuştur. 1697 yılında D'Herbelot'un yazmış olduğu *Doğu Kitaplığı* döneminde damga vuran ve o dönemden sonraki yıllarda şarkı tanımak isteyen Batılılar için kaynak kitaplardan biri haline dönüşen bir eser olmuştur. Esere önsözünü yazan ve tamamlanmasında büyük rolü olan Fransız şarkiyatçı Antonie Galland (ö.1715), eserin içinde pek çok Arapça, Farsça, Türkçe kaynaklar barındığını zengin bir dille şarkı tanıttığını belirtir. Galland'ın esas tanınmasını sağlayan meşhur *1001 Gece Masalları* 'nı Batı'ya tercüme etmesidir. D'Herbelot eserine Hz. Adem'in yaratılışından başlamakta ve birçok konuyu ele almaktadır. İslam ile ilgili kısımlara gelindiğinde, İslam'ı ve Hz. Muhammed'i ciddi bir biçimde eleştirmektedir ve "Muhammetçilik" adında yeni bir kavram oluşturmaktadır. *Doğu Kitaplığı*, Batı literatüründe ilk İslam ansiklopedisi olarak nitelendirilmektedir. Said'e göre, D'Herbelot, İslam ile ilgili o güne değin şarkiyatçılığın ortaya koyduğu hali hazzırda duran bilgilerin ötesine geçmeye uğraşmaz. Şarkın şarklılaştırılmasını, şarkiyatçıların yapıtlarında oluşturdukları imgeler yoluyla olduğuna değinmektedir. Batılı bir okur için *Doğu Kitaplığı* da Doğu'yu tanıtmak için bir şarkiyatçı tarafından yazılan ve şarkiyatçının kendi sınırları içinde oluşturduğu Şark içinde kalan bir eserdir.³⁵

Edward Said, Fransız şarkiyatçılığına birçok öğrenci yetiştirmiş Antoine Isaac Silvestre de Sacy, Filoloji ve Antropoloji alanında uzman Ernest Renan ve uzun yıllar

---

³³ Yücel Bulut, "1945 sonrasında Oryantalizme Yöneltilmiş Eleştirilerin Değerlendirilmesi"

Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2000, s. 25-26.

³⁴ Said, *Şarkiyatçılık*, s. 60.

³⁵ A.g.e., 73-76.

Mısır'da yaşamış Arapça - İngilizce sözlüğü yazarı Edward William Lane isimlerinin şarkiyatçılığın temelini bilime ve akla dayandırdıklarını savunur.³⁶

Said'e göre Sacy, 1312 Viyana Şûrası toplandığından beri, yapılan çalışmalardan ilk ciddi şekliyle çalışmalarını bilimsel yöntemlere dayandıran kişidir. Ona göre Sacy, önder bir kişidir ve oryantalizmi deyim yerindeyse bir din gibi görür, öğrencileriye onun cemaatidir. Yazdığı birçok eser de öğrencilerine yönelik olmuştur.³⁷ Bu sistematik çalışmaları başlatan kişi Sacy ise, devam ettiren de Renan olmuştur. Renan'ın şarkiyatçılık disiplini içerisinde Filoloji alanında yetkesi olmuştur.³⁸ Özellikle Sâmi dilleri, içerisinde de Arapça onun ağırlık verdiği alandır. Filoloji alanında Hint-Avrupa ve Sâmi dillerle ilgili görüşü, Hint Avrupa dillerinin Sâmi dillerinden daha üstün olduğudur.³⁹

Ernest Renan'ın Sorbonne'da verdiği İslâm ve bilim konulu konferansta (L'İslamisme et la science, Paris 1883) iddiası olan, İslâm'ın bilimsel gelişmeye engel olduğu görüşü o dönemki Müslüman aydınlar tarafından tepki toplamıştır. Osmanlı son dönem aydınlarından olan Nâmık Kemal, Ernest Renan'ın konferansta söylediği İslam karşıtı görüşleri "Renan Müdâfaanâmesi" ismini taşıyan bir eserle reddetmiştir. Bu görüşü reddederken, İslam medeniyet düşüncesinden bahsetmiş, İslam'ın aslında ilme ve bilme engel olmadığını kanıtlama gayretine girişmiştir.⁴⁰

18.yy, Fransız İhtilali, Sanayi Devrimi gibi tarihî olayları karşılarken bu olayların neticesinde dünya, sistemsiz olarak bir değişim içerisine girmiştir. Emperyalizm ve kapitalizm sistemi küresel olarak faaliyet göstermeye o yıllarda başlamaktadır. Birçok yazarın oryantalizmi eleştirdiği hususlardan biri bu noktada ortaya çıkar. Bu sistemlerin faaliyete geçmesinden sonra, oryantalizm de kendini onlara hizmet etme bilincinde bulmuştur. Bu yüzyılın sonlarına gelindiğinde şarkiyatçılık, temelini belli bir sistematik düzen içerisine oturtup bilgi akışını devam ettirmiştir. Seyyahlar, sosyal ve beşerî

---

³⁶ A.g.e., 132.

³⁷A.g.e., 135.

³⁸ A.g.e.,144.

³⁹ A.g.e., 155-156.

⁴⁰ İlhan Kutluer, "İslâmcılık" *DİA*. (İstanbul : TDV Yayınları, 2001) 23/65.

bilimler dahilinde olan edebiyatçı, filolog ve pek çok meslek grubundan şarkiyatçılar zengin eserleriyle katkı sağlamışlardır. Dünya genelinde ve şarkiyatçılık özelinde 18. yy ve sonrasında önemli olan gelişmelerden biri de sömürge devletlerinin oluşmasıdır. Doğu ile ilgili her türlü bilgi, sadece bilimsel ya da dini boyuttan ziyade artık uluslararası alanda devletlerin politikalarını etkileyen bir hâle bürünmektedir.⁴¹

1798 Napolyon'un Mısır Seferi hem dünya tarihi hem de şarkiyatçılık tarihi açısından büyük önem taşır. Bu seferin kökeni incelendiğinde, Gottfried Wilhelm Leibniz ismi görülmektedir. Ünlü Alman matematikçi ve filozof Leibniz, o dönem Osmanlı Devleti'nin idaresinde olan Mısır'a büyük önem atfetmektedir. Osmanlı Devleti'nin eski gücünde olmadığını düşünür ve o dönemin Fransa kralı XIV. Louis 'e giderek durumu bildirir. Krala bildirdiği raporda, Mısır'ın stratejik ve ticari olarak, Avrupa ve Hindistan arasında ortak bir pazar olduğunu vurgular. Sonrasında siyasi yönden ele alır ve zayıflayan Osmanlı'nın elindeki Mısır'ı almanın çok kolay bir iş olduğunu belirtir. XIV. Louis'e Hristiyanlığın yeryüzünde hâkimiyeti konusunda öncül olabileceğine dair teşvikler sunar. Mısır Seferi'nin emperyal düzeydeki temelleri Leibniz'in felsefesiyle tamamlanmış olmaktadır.⁴²

Aslında, Napolyon'dan önce, İngilizlerin 1600 yılında İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ni kurarak Hindistan'a ayak basması, Batılı devletlerin sömürge tarihi açısından değinilmesi gereken bir noktadır.⁴³ İngiltere, kurduğu bu şirket vasıtasıyla ülkenin politikasında söz sahibi olmuştur. Napolyon'un da yönünü Doğu'ya çevirmesiyle iki ülke arasında gerçekleşen Yedi Yıl Savaşları yapılmış, Hindistan İngiltere'nin elinde kalmıştır. Bu yenilgiden sonra Napolyon, hem Hindistan'a giden yolun Mısır'dan geçmesi, hem de Akdeniz'e hâkim olma isteği ile Mısır'ı hedef edinmiştir.⁴⁴

---

⁴¹ Yıldız, "Oryantalizm ve İslam Tarihine", 25.

⁴² Hentsch, *Hayali Doğu*, 143-148.

⁴³Orhan Doğan ve Aysel Erdoğan, " XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 /3, (2017), s.840.

⁴⁴A.g.m., 842.

İngiltere'nin Hindistan hakimiyeti şarkiyatçılığı da harekete geçirmiş, Abraham-Hyacinthe Anquetil-Duperron'un yazdığı *Avesta* çevirisi, William Jones'un *Manu Kanunları* çevirisi gibi birçok eseri ortaya çıkarmıştır. Hindistan'a giden şarkiyatçılar kendi topraklarında kurdukları cemiyetler gibi orada da faaliyet gösterip dernekler kurmuşlardır. Sir William Jones, 1784 yılında Bengal Asya Derneği'ni kurar. Said'e göre, İngiltere için Kraliyet Derneği ne ise Hindistan için de Bengal Derneği o olur.⁴⁵

Fransa'da Silvestr De Sacy'nin öncülüğünde popüler dönemine ulaşan şarkiyatçılık, Mısır Seferi'nin hazırlığında etkin olan yardımcı bir kuruma dönüşmüştür. Fransız gezgin Volney, Napolyon'a bu konuda destek sağlayan isimlerden biri olarak, 1787'de çıkardığı *Voyage en Egypte et en Syrie* (Mısır ve Suriye'ye Yolculuk) isimli çalışmasıyla sefer öncesindeki hazırlıklara Mısır toplumunu tanıma açısından katkı sağlamıştır. Şarkiyatçılardan aldığı bilgi ve destekle Mısır'a giden Napolyon, ayak bastığı anda halka yaptığı konuşmada Mısır halkını iyi niyetine inandırmak için "*nous sommes les vrais musulmans*" (biz gerçek Müslümanlarız) der ve ardından Mısır'ın ünlü âlimlerini toplayıp İslâm'a karşı saygı duyduğundan söz eder.⁴⁶ Napolyon, Mısır'ı ele geçirme konusunda başarılı olamasa da Mısır Seferi Chateaubriand, Lamartine, Flaubert, Lane, Burton gibi şarkiyatçıların eserlerine ilham olmuştur. Bu bakımdan Mısır Seferi, şarkiyatçılık açısından başarılı olarak nitelendirilebilmektedir. Napolyon'un Şark planı, gelecekte olacak olaylar için bir giriş niteliği taşımaktadır. Daha önce Doğu'ya gelenlerden farklı olarak ılımlı bir siyaset izlenmiş, kendisini Şarklı insana bir tehdit olarak göstermeden tanıtmaya çalışılmıştır. Süveyş Kanalı inşası hayali, o dönem gerçekleşemese de sonraki yıllarda III.Napolyon ve Ferdinand de Lesseps vasıtasıyla gerçekleşmiştir.⁴⁷

19. yy'da oryantalist çalışmalar hız kazanmışken şarkiyatçıların kendi ülkelerinde araştırmalarında fayda ve yardım sağlayacak dernekler kurulmuştur. Fransa, İngiltere, İrlanda, Almanya, Amerika Birleşik Devletleri bu derneklerin kurulduğu ülkelerdir. Derneklerin yanında bir de mecmualar basılmış, kongreler düzenlenmiştir. Hindis-

---

⁴⁵ Said, *Şarkiyatçılık*, 88.

⁴⁶ A.g.e., 91.

⁴⁷ A.g.e., 97.

tan'da bulunan Sir William Jones, kendi dilleri ve Doğu dillerinden Farsça ve Sanskritçe arasında benzerlikler bulur, sonrasında diğer bilim adamlarının araştırmaları ve destekleri ile 'Karşılaştırmalı Filoloji' ilmi ortaya çıkar. Filoloji biliminden sonra da Mitoloji ve Antropoloji bilimleri doğar.⁴⁸

Filoloji, Antropoloji ve diğer sosyal bilimlerle bağlantılı olan şarkiyatçılık, Doğu'yu incelerken, diğer bilimler için de malzeme çıkaran kapsayıcı bir disiplin olmuştur. 20. yy'a geldiğimizde modernitenin doğuşu ve ardından yaşanan dünya savaşları şarkiyatçılık açısından farklı bir hal almaktadır. Şarkiyatçılar bu süreçte kendilerine gelen eleştirilerden dolayı şarkiyatçı terimi yerine "bölge araştırmacısı" veya "Ortadoğu uzmanı" olarak çalışmalarına devam etmişlerdir. Ekseri biçimde, İngiltere ve Fransa'nın elinde olan şarkiyatçılık çalışmaları, 20. yy'da Amerika'ya doğru göç etmiştir.⁴⁹

1930 yılında Harvard Üniversitesi Arapça Kürsüsü başkanı olan İngiliz şarkiyatçı Sir Hamilton Alexander Roskeen Gibb, İslam ve Arapça üzerine mütehassıstır. Said'e göre, I. Dünya Savaşı öncesinde Goethe'nin *Weltliteratur* (Dünya Yazını) fikrini benimseyen Gibb'in fikirleri savaş sonrası değişmektedir. Savaş sonrasında değişen dünyada kültürel, siyasal ve iktisadî krizler yaşanmış, Batı'nın kısmi olarak Doğu'dan çekilmesiyle bunalım sürecine girilmiştir. Bütün bunların etkisiyle Gibb, beşerî bilimlerin alanında diğer disiplinlerle ortak hareket ederek, oryantalist çalışmaların yeni yöntemini ortaya koymuştur.⁵⁰

İslam şarkiyatçılığının en parlak dönemi I. ve II. Dünya Savaşları arasındaki dönemde, Gibb ve Louis Massignon devridir. Louis Massignon özellikle Hallac-ı Mansur ile ilgili çalışmalarıyla tanınan Fransız şarkiyatçıdır. Kendi yetişme altyapısından gelen tinsel düşünce, onun Hallac-ı Mansur ve tasavvufla ilgilenmesine olanak sağlamıştır. Gibb ise, önce İngiliz ardından Amerikan şarkiyatçılığında "paradigma" oluşturmuş-

---

⁴⁸ Yıldız, "Oryantalizm ve İslam Tarihine", 26-29.

⁴⁹ Said, *Şarkiyatçılık*, 12.

⁵⁰ A.g.e., 267-270.

tur. Akademiye büyük bir önem vermiş, şarkiyatçılık araştırmalarının hali hazırda gündel meselelerde kullanımına özellikle siyaset yoluyla fayda sağlama noktasında öncülük etmiştir.⁵¹

Gustave Edmund von Grunebaum, aslen Avusturyalı olan Amerikan şarkiyatına akademik alanda katkı sağlayan oryantalistlerden biridir. İslam ve Araplara yönelik “yaratıcılık ve bilimsellikten uzak olma ve etkisizlik” eleştirilerini getirmiştir.⁵² İslam’ın liberal olamama durumunu ve gelişmek için Batı’ya tutunması gerekliliğini savunmuştur.⁵³

Yakın tarihe gelindiğinde Doğu ile ilgili detaylı çalışmaları ve siyaset arenasındaki etkisiyle de bilinen Bernard Lewis görülmektedir. Lewis, akademik şarkiyatçılığın önemli isimlerinden biri olmuştur. Ortadoğu, İslam, Osmanlı ve Türkiye ile ilgili çok sayıda çalışmalar yapmıştır.

Said’e göre şarkiyatçılık, zaman içerisinde “*bir sosyal bilim mütehasıslığına*”⁵⁴ dönüşmüştür. Bu dönüşüm içerisinde şarkiyatçılığın Avrupa-merkezci etkisi halen devam etmektedir. Buna örnek olarak Amerikalı yazar Morroe Berger’in “*Arapçanın belâgate fazlaca yer vermesinden ötürü Arapların doğru düşünemediği*”⁵⁵ görüşünü belirtmektedir. Son dönemlerde Şarkiyat çalışmalarının, devrim konusunda eserler verdiğini dile getiren Said, 1972’de Şark ve Afrika Araştırmaları Okulu himayesinde *Revolution in the Middle East and Other Case Studies (Ortadoğu’da Devrim ve Diğer Vaka İncelemeleri)* isminde bir kitap yayımlandığını dile getirir. Hatta Bernard Lewis’in de bu kitaptan esinlenerek “İslam’da Devrim Anlayışları” yazısını yazdığını iddia etmektedir.⁵⁶ Said, Lewis’in yazısında geleneksel şarkiyatçılık yerine psikolojik teknikle bilimsel inceleme yaptığını ve Arapçada devrim manasına gelen “Sevr”

---

⁵¹ A.g.e., 288.

⁵² Avluklu, “Oryantalizm”, 53.

⁵³ Said, *Şarkiyatçılık*, 313.

⁵⁴ A.g.e., 304.

⁵⁵ A.g.e., 324.

⁵⁶ A.g.e., 328.

kelimesi yerine başka kelimeler kullanarak Arap Devrimini küçümseme tavrına girdiğini iddia etmektedir.⁵⁷

1.2. Söylem Olarak Oryantalizm ve Eleştirileri

Bir önceki bölümde değinilen, Bernard Lewis'in çalışmalarında dikkat çeken oryantalist tutum, söylem açısından oryantalistizm ile ilgili birçok fikir vermektedir. Ortaya çıkışında farklı fikirler olsa da soy kütüğü Orta Çağ'a dayanan oryantalistizm, 15. yüzyılda yazılan kaynaklara bakıldığında oryantalistlere devletin içinde önemli görevlerin verildiği ve krallara danışman yapıldığı son derece önemli bir disiplindir. Özellikle, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra belirginleşen İslam ve Osmanlı karşıtlığı, İslam ve Osmanlı dünyasına olan merakı arttırmış ve oryantalistlerin çeşitli sebeplerle bölgeye seyahatler düzenlemesine imkân hazırlamıştır. Bu seyahatlerin bazılarının belirli bir amaca hizmet ettiği görüşleri de mevcuttur. Örneğin, Burgonyalı soylu Joos van Ghistele'nin 1491'de Ambrosius Zeebout'a yazdırdığı Hristiyan hac seyahatnamesinin içeriğinde Osmanlı ve İslam karşıtı söylemlerin bulunmasının, o dönem içerisinde olası bir Haçlı seferi ihtimaline karşı halkı hazırlama amacı güttüğü söylenebilir. Aynı zamanda bu söylemlerin temelinde yatan ana unsur, dönemin Hristiyan tarih yazıcılığında Osmanlı ve İslam'a karşı oluşan olumsuz önyargı ve bunun neticesinde kurgulanan alışlagelmiş bir doğu imgesidir.⁵⁸

---

⁵⁷ ” Günümüzde Arapça konuşanlar için savrâ sözcüğü ile yakın türevlerinin devrim anlamına geldiğini birçok okur bilir; Vatiokis'in Girişinden de öğrenilebilecek bir şeydir bu. Ancak Lewis makalesinin ta sonuna değin savrâ'nın anlamını söylemez; devle, fitne, ve bugât gibi kavramları inceledikten sonra gelir savrâ'ya.” alıntı. Said, *Şarkiyatçılık*, 328.

⁵⁸Hilmi Kaçar, “Joos van Ghistele'nin Hac Seyahati Anlatısında (1491) İslam ve Osmanlılara Dair Söylemi”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, IV/II, Aralık 2021, s.225.

Söylem terimi, genel olarak dilin bütün araçlarıyla kullanılma halidir. Duygu ve düşünceleri ifade etme, iletişim, etkileşim, denetim vs. gibi dilin kullanım alanlarını kapsamaktadır.⁵⁹

Michel Foucault'nun söylem analizi, bilgi ve iktidar ilişkisinin dönüşümünü anlama ve çözümlemesini yapabilme yetisi ortaya koyar. Edward Said, *Şarkiyatçılık* adlı eserinde Foucault'nun söylem analizinden esinlenmiştir.⁶⁰

Said, *Şarkiyatçılık*'ta Foucault'nun bilgi-iktidar ilişkisini, savunduğu söylem analizini kitabında izleyeceği yol haritası olarak gösterir. Edward Said, şarkiyatçılığın söylem olarak incelenmedikçe sömürge güçlerinin anlaşılmasının zorluğundan söz eder. Ona göre Şark ve Garp aslında coğrafi bir terim değildir. Şarkiyatçılığı kültürel ve siyasi bir olgu olarak nitelemiştir. Ona göre Şarkiyatçılık akademik bir terimdir ve Şark hakkında yazan herkes şarkiyatçıdır. Şarkiyatçı söylemi ortaya çıkaran da yine şarkiyatçılardır. Said'in deyişiyle şarkiyatçılık, *"bir araştırma söyleminden emperyal bir kuruma dönüşmekle kendi başkalaşımını tamamlamıştır."*⁶¹

Oryantalizmin, akademik anlamda kullanılan tanımı haricinde söylem olarak ele alınması halinde çok daha kapsamlı bir yapı ortaya çıkmaktadır. Oryantalizmin bu kapsamlı yapısının söylem kavramıyla, bilim, sanat, siyaset gibi her türden toplumsal alanda varlığını sürdürdüğü iddia edilerek somutlaştırılmıştır. Said, şarkiyatçıların eserleri incelendiğinde, Batı kültürünü Doğu kültürüne karşı daha üstün görme tavırlarının olduğunu ve bu bağlamda 'hegemonya' kelimesinin söylem olarak oryantalizmi kavramada etkili bir rol oynadığını belirtmektedir. Oryantalizmin söylem analiziyle birlikte, aslında sosyal bilimler dışında uluslararası siyasette de yayıldığı görülmektedir.⁶²

---

⁵⁹Gülsüm Songül Ercan - Pınar Danış, "Söylem, Söylem Çözümlemesi ve Eleştirel Söylem Çözümlemesi: Tanımları ve Kapsamları", *DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6/2, (2019), s. 530.

⁶⁰ Yasin Şahin, "Michel Foucault'da Söylem Analizi" *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 6/III, (2017), s.123.

⁶¹ Said, *Şarkiyatçılık*, 106.

⁶² Yıldız, "Oryantalizm ve İslam Tarihine", 12-13.

Tuğrul İlder ise Amerika'nın keşfini söylem olarak oryantalizm ve sömürgeciliğin ortaya çıkışı ile bağdaştırır. Batı sömürgeciliğinin izdüşümü olarak Amerika'nın keşfini gösterir.⁶³

Edward Said'in *Şarkiyatçılık* çalışmasından önce de oryantalizm ve oryantalistlere yönelik eleştiriler olmuştur. Özellikle, oryantalistlerin İslam ile ilgili yaptığı çalışmalara başta Müslüman din adamları olmak üzere birçok kesimden karşı görüşler oluşmuştur. Osmanlı'nın son dönem aydınlarından Namık Kemal'in *Renan Müdafaaamesi*, Ahmet Mithat Efendi'nin *Müdafa* isimli çalışması o dönemin şarkiyatçılara gösterdikleri tepkilerdir. Türkiye Cumhuriyeti ilim ve fikir adamlarından Adnan Adıvar, yayın kurulu başkanlığı görevini yürütürken yazdığı mukaddimede oryantalizm ve sömürgecilik arasındaki ilişkiye değinmiştir. Tüm bu karşıt görüşler salt oryantalizm eleştirisi değil, oryantalistlere karşı İslami değerlerin savunulması için yapılan çalışmalardır.⁶⁴

Uluslararası camiada tanınan Bryan S. Turner, Enver Abdülmelik, A.L. Tibawi gibi birçok akademisyenin de oryantalizm ile ilgili eleştirileri bulunmaktadır, lakin hiçbiri Edward Said'in 1978'de ilk baskısı yayınlanan *Şarkiyatçılık*, isimli çalışması kadar ses getirmemiştir.

Said, oryantalizmin bugün de aynı şekilde devam ettiği görüşünü taşır. 19. ve özellikle 20. yüzyılda oryantalist çalışmalar, çeşitli sebeplerle Avrupa'dan Amerika'ya taşınır ve orada gelişimine devam eder. Bununla birlikte, I. Ve II. Dünya Savaşları sırasında başlayan propaganda çalışmaları, o yılları takip eden yıllarda hız kazanmış ve belirli bir ivme yakalamıştır. Özellikle, II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan "Müslüman Arap" figürü dünya kamuoyunda adını duyurmaya başlamıştır. Bu şekilde ortaya çıkan Arap tanımı, Said'e göre *geleneksel Avrupa şarkiyatçılığının Amerika'da geçerli olan biçimidir*.⁶⁵

---

⁶³ Avluklu, "Oryantalizm", 17.

⁶⁴ Ali Şükrü Çoruk, "Oryantalizm Üzerine Notlar" *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: IX, sayı:2,(2007), s.194-195.

⁶⁵ Said, *Şarkiyatçılık*, 298.

Oryantalizmin Avrupa-merkezci söylemi yerine, alternatif söylemler tercih eden sosyal bilimciler de vardır. Örneğin, Claude Cahen, Bryan Turner ve Samir Amin Marksist bir geleneği takip eden yazarlardandır. Turner'e göre:

*“Oryantalizmin sonu, perspektifler ve paradigmaların radikal bir biçimde yeniden formüle edilmesini gerektirir. Fakat bilginin bu yeniden yapılandırması ancak Orient ile Occident arasındaki politik ilişkilerde büyük kaymalar bağlamında gerçekleştirilebilir. Çünkü söylemin transformasyonu, ayrıca gücün transformasyonunu da gerektirir.”*⁶⁶ Amin'e göre ise *“Avrupa-merkezcilik çoğu zaman kimse fark etmeden işleyecek derecede Batı sosyal bilimine içselleşmiştir.”*⁶⁷

Samir Amin, Edward Said'in oryantalizm ile ilgili düşüncelerine katılmakla beraber eleştirdiği noktalar da olmuştur. Amin, Said'in Avrupa-merkezciliğin karşısında yeni bir sistem önermemesini ve Avrupa-merkezciliğin kökenini Ortaçağ tarihine dayandırmasını eleştirmektedir. Amin'in oryantalizmle ilgili eleştirisi de şöyledir:

*“Oryantalizm'in kınanması gereken yanı, yanlış yargılar ortaya koymuş olmasıdır. Gerçek anlamda bir evrenselcilik kurmak isteyen herkesin ilk görevi, kökenlerini buluncaya kadar bu yanlışların izini sürmektir.”*⁶⁸

Oryantalist söylem ya da alternatifleri dışında, Marshall Hodgson, Andre Raymond gibi objektifliği önemseyip ortak bir zeminde buluşmaya çalışan şarkiyat araştırmacılarının da var olduğu yadsınamaz bir gerçektir ve sayılarının arttığı müddetçe, oryantalist söylemin azalması yönünde sosyal bilimlere yapacakları katkılar, bilim ışığında hakikati bulmaya yardımcı olacaktır.

---

⁶⁶ B. S. Turner, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul: Anka Yayınları ,2003, s.63.

⁶⁷ Samir Amin, *Avrupa-merkezcilik*, çev., Mehmet Sert, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993, s.129.

⁶⁸ Samir Amin, *Avrupa-Merkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*, çev., Mehmet Sert, İstanbul: Yordam Kitap, 2018, s.118.

Diğer yandan Said'in zaafı, oryantalizm olgusunu sömürgeciliğin 'keşif kolu' olarak Batı'nın hegemonyasının kurulduğu 19. yüzyılla sınırlandırmış ve Avrupa'nın asırlardır kendi karşıtı olarak gördüğü ötekine dair söylemin en hayati boyutunu, Osmanlı Türklerini görmezden gelmiş olmasıdır. Hâlbuki Avrupa'nın İslam'a ve Doğu'ya dair söylem ve temsilinin mantığını ve dinamizmini sömürgecilik ve emperyalizmle sınırlandırmak çok eksik kalmaktadır. Oryantalizmi, Doğu'ya hâkim olmak için emperyalizmin bir keşif kolu olarak değerlendirmek meseleyi eksik sunmaktadır. Hilmi Kaçar'a göre, Batı'nın kasıtlı yanlış ve saldırgan söylemi sadece 'İslam ve Türk tehdidine' bir tepki olarak 19. yüzyılda üretilmemiştir.⁶⁹ Thierry Hentsch, Hristiyanların Müslümanlarla ilk somut olarak karşı karşıya geldikleri 11.-13. yüzyıllar arasında yapılan Haçlı Seferlerinin önemini vurgular. Ona göre Avrupa Hristiyanlığının Müslümanlar için oluşturdukları ilk temel imgeler bu buluşmalarla ortaya çıkmıştır.⁷⁰ 14.yüzyılın ardından Osmanlı Devleti'nin özellikle Balkanlar ve Bizans çevresini kuşatması Avrupa için merak konusu olmuştur. Özellikle önemli galibiyetler ve topraklar kazandıktan sonra Osmanlı Batı'nın kendi varlığını koruması için ciddi bir tehdit unsuru oluşturmaya başlamıştır.⁷¹

İslam ve Osmanlıya dair oluşturulan saldırgan Batı söylemi, Ortaçağdan itibaren Hristiyan teolojisinin fikir ve önyargıları ile edebi gelenekleri üzerinden dogmatik yorumlama ve algılama kalıpları içinde şekillenmiştir. Said'in eleştirmeye gerek görmediği Batı'nın Türk temsili, tam da oryantalizmin çerçevesini ve temelini oluşturmuştur. Kaçar'a göre oryantalizm kavramı, Hristiyan Avrupa medeniyetinin Ortaçağ itibariyle İslam'ı ve Türkleri tasvir ve temsil ederken ürettiği yaygın söylem bütünü ifade etmektedir. Batı'da Orta Çağlardan beri siyasal ve teolojik olarak kullanılan İslam ve

---

⁶⁹ Kaçar, "Joos van Ghistele'nin Hac Seyahati", 230.

⁷⁰ Hentsch, "*Hayali Doğu*", 50-51.

⁷¹ A.g.e., 88.

Türk karşıtı söylem, Batı'ya atfedilen ne varsa onun tam tersi özelliklerle tanımlanmıştır.⁷² Batı'nın Türk karşıtı söylemini Said ihmal etmiş ve Arap karşıtlığına odaklanmıştır. Dolayısıyla Osmanlıların Avrupa'nın tecrübesindeki tarihi boyutu anlaşılmasından Said'in oryantalizm çalışmasını bütünüyle başarılı saymak mümkün değildir.

1.3. Avrupa-merkezcilik Kavramı

Avrupa-merkezcilik, genel anlamda Avrupa'yı merkezde tutarak dünyaya bu gözle bakmaktır. Avrupa-merkezcilik, içerisinde birçok unsur barındıran kompleks bir kavramdır. Modernlik kavramının eleştirildiği günümüzde Avrupa-merkezcilik kavramı da bu eleştirilerin içerisinde yerini almaktadır. Samir Amin, Edward Said gibi Avrupa-merkezcilik kavramının eleştirisini yapmış olan yazarlara göre kavramdan öte bir ideoloji ve paradigmadır. Avrupa-merkezciliğin nasıl doğduğu ya da ortaya çıktığı ile ilgili çeşitli görüşler geçmişten günümüze değin süregelmiştir. Thierry Hentsch, *Hayali Doğu: Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı* isimli kitabında Avrupa düşüncesinin Yunan efsanesiyle başladığından söz etmektedir. Efsaneye göre, tanrıça Avrupa bir rüya görür ve rüyasında iki toprak onun için çekişmektedir. Bazı yazarlarca çekişen bu topraklar, Asya ve Avrupa olarak düşünülür ve Avrupa'nın Helen soyundan geldiğine inanılır.⁷³

Avrupa-merkezciliğin kimden ya da nereden ortaya çıktığıyla ilgili görüşlerden biri de Alman filozof Hegel'e dayanır. Teshale Tibebu bu görüşün sahibi olan yazarlardan biridir. Tibebu, Hegel'in görüşlerinde ve felsefesinde, Avrupalıların diğer milletlerden üstün olduğu anlamına gelebilecek ifadeler olduğu görüşünü taşımaktadır.⁷⁴ Thierry Hentsch ise, Fransız hukukçu ve tarihçi Jean Bodin'in, Avrupa'yı jeopolitik olarak, Hegel'in ise tarih felsefesinde Batı'yı tepeye çıkarmış olduğu görüşündedir.⁷⁵

---

⁷²Kaçar, "Joos van Ghistele'nin Hac Seyahati", 227.

⁷³ Hentsch, "*Hayali Doğu*", 29.

⁷⁴Muhammet Özdemir, "Avrupa-Merkezcilik ve Tarihyazımı Sorununun Bilimsel ve Kültürel Bilgiye Etkisi", *Universal Journal History and Culture*, 1/1, (2019), s.14.

⁷⁵ Hentsch, "*Hayali Doğu*", 202.

Alman filozof Hegel, tarih felsefesini özgürlük bilincine dayandırmış ve dünya tarihinin aşamalarını dört kısma ayırmıştır: 1. aşama Doğu Uygarlığı, 2. aşama Yunan Uygarlığı, 3. aşama Roma Uygarlığı, 4. aşama Germen Uygarlığı'dır. Ona göre tarihin ilk aşaması olan Doğu Uygarlığı, despotizmi simgeler. Doğu uygarlığını insanın çocukluk evresine benzetir. Yunan uygarlığı tarihin gençlik çağı, Roma uygarlığı olgunlaşma, son olarak Germen ya da Hristiyanlık çağı ise tam olgunluk çağı olarak nitelendirir. Hegel'e göre, son aşamada özgürlük bilinci Hristiyanlıkla birlikte ortaya çıkmış ve Germen İmparatorluğu ile birlikte tümüyle özgürleşme başlamıştır.⁷⁶

Immanuel Wallerstein'a göre sosyal bilimler Avrupa'da ortaya çıkan bir bilim dalıdır ve belli bir döneme kadar da ağırlıklı olarak Avrupa'da konumlanmıştır. 1945'ten sonra sömürge topraklarının bağımsızlıklarını kazanmaya başlamasından sonra ise, Avrupa-merkezciliğe karşıt görüşler çıkması imkânı oluşmuştur. Wallerstein'a göre Sosyal bilimlerin 5 başlığında Avrupa-merkezciliği savunduğunu görmekteyiz. Bunlar, 1) Tarihyazımı, 2) Evrenselcilik, 3) Batı medeniyeti, 4) Şarkiyatçılık ve 5) İlerleme teorisidir.⁷⁷

Samir Amin ise, kitaplarında Avrupa-merkezciliğin eleştirisini Fransız Devrimi ve kapitalizm kavramlarını irdelemekle başlatır. Fransız Devriminin vadettiği özgürlük, eşitlik ve kardeşlik kavramlarının günümüzde belirli bir bölgeye ya da ideolojiye yönelik kaldığını, Avrupa-merkezciliği savunanların "Var olan dünyaların en iyisi olan Batı'yı izleyiniz." felsefesi ile hareket ettiklerini açıklamaktadır. Amin, Avrupa-merkezciliğin evrensellik ilkesi taşımasa dahi kendini evrenselci olarak sunduğunu savunur, çünkü bu şekilde Batı'nın örnek alınması gerektiği fikrinin oluşması sağlanmak istenmektedir. Ona göre, Avrupa-merkezcilik bir paradigmadır ve toplumun her alanında görülebilme potansiyeli bulunmaktadır. Amin, Avrupa-merkezciliğin bir kültürçülük olduğu görüşünü taşımaktadır.⁷⁸

---

⁷⁶ Faruk Yalvaç, "Hegel, Dünya Tarihi ve Özgürlük Mücadelesi Olarak Uluslararası İlişkiler", *Uluslararası İlişkiler*, 6/21, (2009), s.11.

⁷⁷ Immanuel Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, çev., Tuncay Birkan, İstanbul: Metis Yayınları, 2019, s.189.

⁷⁸ Amin, "Avrupa-Merkezcilik", 9-14.

Amin, kapitalizmin eşitsiz gelişiminin sadece sömürge sayesinde olmadığını söylemektedir. Dış etkiler haricinde, Avrupa'nın o dönemlerde verdiği göçlerle birlikte nüfusun azalmasıyla sanayi ve tarım devrimine katkı sağlandığını söylemektedir.⁷⁹

Rönesans'ın gerçekleşmesinden sonra kapitalizmin yükselişe geçmesi ve bu yükselişin tüm dünyayı etkisi altına alması, kapitalizm ile birlikte maddiyatı öne çıkarır, insanlar üzerinde dinlerin ve inanışların etkisi azalır ve dünya laikleşmeye başlamış olur. Amin'e göre Rönesans, dünyanın kapitalist Avrupa tarafından fethedilişinin başlangıcıdır.⁸⁰ Ona göre, Avrupa-merkezcilikte bu bakış açısıyla doğmuştur. Öncesinde ise Avrupa-merkezcilik yoktur, onun yerine Haçlı Seferlerinde olduğu gibi dinlerin birbirine karşı üstün olma çabası olduğunu savunur.⁸¹ Günümüzde ise sistemsel olarak bir çıkmaza girildiğini, Batı'nın Avrupa-merkezci bölgeci bir kültürçülük, Üçüncü Dünya'nın ise tersinden Avrupa-merkezcilik yaptığını ileri sürer.⁸²

Amin, Avrupa felsefesinin Batı'nın Yunanlı atalarına dayandırılmasını eleştirir ve bu görüşün hayal ürünü olduğunu savunmaktadır. Bazı yazarların savunduğu Avrupa-merkezciliğin çıkış noktası olarak, Yunan felsefesine uzanan geçmişinin uydurulduğunu, kapitalizmin kendini ispatlamasından sonra ise buna gerek kalmadığını düşünmektedir.⁸³

Samir Amin, Avrupa-merkezcilik paradigmasını değiştirebilmek için iktisat, siyaset, kültür gibi birden çok alanda kuram oluşturup kompleks bir yeni kuram inşa etmek gerektiğini savunur. Ona göre, özellikle kültür kuramı, bu paradigmanın yıkılıp yeniden inşası sürecinin temel yapısını oluşturmaktadır.⁸⁴ Avrupa-merkezciliğe karşı sosyalist bir evrenselciliği önermektedir.⁸⁵

---

⁷⁹A.g.e., 130-131.

⁸⁰ A.g.e., 89.

⁸¹ A.g.e., 90.

⁸² A.g.e., 94.

⁸³ Amin, "*Avrupa-Merkezcilik*", 106-108.

⁸⁴A.g.e., 154-155.

⁸⁵ A.g.e., 172.

Amin'in eleştirilerindeki amacı kendi ifadesiyle, 'özgürlük, eşitlik ve kardeşlik değerlerini geliştirecek sosyalist bir geleceğe açık bir tarih anlayışını benimsemektir.'⁸⁶ Amin'in tüm bu görüşlerinin sonucunda, Avrupa-merkezcilik, kendi içerisinde insan-cıl evrenselciliğe dayandığını iddia etse bile, bu fikre karşı yönde ilerlemekte ve dünya daki tüm ülkeler için ya Avrupalılaşmak ya da Avrupalılaşmaya direnen ülkelerin çökmesi seçenekleri ortaya çıkmaktadır.⁸⁷

1.4. Avrupa-merkezci Tarihyazımı, Eleştirileri ve Alternatifleri

Antik Yunan'da Herodotos ve Thukydides'in yaşadıkları dönemin imparatorlukları, Ortaçağ Avrupa'sında kilise, sonrasında Aydınlanma Hareketi ve dünyanın moderniteye gelene kadar geçirdiği süreçler tarihyazımında özellikle siyaset ve din kavramlarının etkisini göstermektedir.

19. yüzyıl sömürge tarihi açısından önemli bir zaman dilimidir ve aynı zamanda da sosyal bilimlerin ortaya çıkması da bu yüzyıla dayanmaktadır. Günümüzde Avrupa-merkezcilik; oryantalizm, modernizm, kapitalizm, emperyalizm gibi kavramlar ile birlikte adı geçen bir olgudur ve sosyal bilimlerle de ilişkili bir kavramdır.

Gurminder K. Bhambra, Avrupa-merkezciliği, Avrupa'nın coğrafi alanının içerisinde gerçekleşen olayların, dünya tarihinde önemli olduğuna dair doğrudan ya da dolaylı bir şekilde duyulan inanç olarak açıklamaktadır.⁸⁸ Ona göre, ünlü sosyologlar Batı'nın gelişme ve ilerlemesinin son noktasını modernite olarak görmüşlerdir.⁸⁹ Sosyoloji ve tarihin arasındaki ilişkinin Avrupa-merkezcilik ekseninde oluşturulduğu görüşü de ortaya çıkmıştır.⁹⁰

---

⁸⁶ A.g.e., 15.

⁸⁷ A.g.e., 125-132.

⁸⁸ Gurminder K. Bhambra, *Moderniteyi Yeniden Düşünmek*, çev., Özlem İlyas, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015, s.5.

⁸⁹ Bhambra, "*Moderniteyi Yeniden Düşünmek*", 83.

⁹⁰ İrfan Kaya, "Sosyolojik Düşüncede Avrupa-merkezcilik, Ötekileştirme ve Oryantalist Söylem Üzerine Post-Kolonyal Bir Okuma ve Eleştirisi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21/3, (2017), s. 1989.

Tarihyazımında Avrupa-merkezciliğin etkisi, dünya tarihinin başlangıcına gidildiğinde, medeniyetlerin başlangıcını Antik Roma ve Yunan'a dayandıran söylemlerde görülmektedir. Mezopotamya, Çin, Mısır gibi medeniyetlerin üstünde durmayıp, Roma ve Yunan medeniyetlerine dayandırılan tarihi süreç, feodal Avrupa'dan Aydınlanma Hareketi, Rönesans dönemlerine, oradan ise Sanayi ve Endüstri devrimi ve son olarak da moderniteye geçişle sonlandırılmaktadır. Avrupa-merkezci söyleme göre, Avrupa medeniyetin ta kendisidir ve diğer ülkelerin medenileşmek ve modernleşmek için tek seçenekleri, Avrupa'yı örnek almalarıdır.⁹¹

17. ve 18.yy.'da Britanya'da bulunan "Whig" isimli liberal görüşü savunan bir parti, İngiltere'de uzun yıllar yapılacak olan "Whig Tarihçiliğine" ismini vermektedir. Whig tarihçiliği, dünya üzerinde Britanya'nın rolünün özgürlük ve refahı desteklemek olduğunu savunmaktadır. Bu düşünceye sahip olan tarihçiler de bu görüşlerin etkisiyle olayları aktarmışlardır. Thomas Babington Macaulay, bu tarihçilerden ve aynı zamanda o dönemde Hindistan'daki İngiliz kolonilerinde görev yapan politikacılardan biridir. Avrupa'nın üstünlüğünü ve Hindistan'ın kendi kültürlerini benimseme yoluyla medenileşeceklerini savunmaktadır. Aslında Whig tarihi ve onun tarihyazımı, o dönemin İngiliz politikalarını destekleyen bir yardımcı unsur olmuştur.⁹²

Michel Foucault, modern tarihin başlangıç noktasının 19. yüzyıl olduğunu söyler. Ona göre, bu yüzyılda emperyalizm ile birlikte Avrupa-merkezci bir tarih yazımının üstünlüğü ortaya çıkmıştır. Marx ve Hegel gibi filozofların temsil ettiği düşünce akımları Avrupa merkeze alınarak geliştirilmiş ve Avrupa'nın takip ettiği yol "ideal model" sayılmıştır.⁹³

Hegel, tarih ve felsefe ilişkisi üzerinde durmuş, 'akıl' kavramının felsefedeki rolüne tarihte de yer vermiş ve akıl kavramının egemenliğinde tarihin manasını açıklamaya çalışmıştır. Hegel'e göre, tarihyazımı kaynaktan tarih, düşüngen tarih ve felsefi tarih

---

⁹¹ Kerem Karaosmanoğlu- Defne Karaosmanoğlu, "Avrupa-merkezciliği Eleştirmek : Çıkamalar ve Alternatif Bakışlar", *İnsan ve Toplum*, 3/6, (2013) s.51.

⁹² Michael Talbot "İngiliz Whig Tarihçiliği ve Thomas Carlyle", *Dünya da Tarihçilik*, ed., Ahmet Şimşek, Ankara: Pegem Akademi, 2017, s.125-129.

⁹³ Kaya, "Sosyolojik Düşüncede", 1984.

olmak üzere 3'e ayrılır: Kaynaktan tarih, bir kişinin şahit olduğu vakaları kendi yoluyla aktarmasıdır. Düşüngen tarih, tarihçinin geçmiş, gelecek ve şimdi ile bağlantı kurarak yazdığı tarihyazımı çeşididir. Felsefi tarih ise, aslında Hegel'in felsefi bir biçimde dünya tarihini açıklama şeklidir.⁹⁴

Avrupa-merkezcilik kavramını açıklarken değinilen Hegel'in tarih felsefesine göre, 1.aşamaya denk düşen Doğu toplumları, özgür ve bilinç sahibi olmadıklarından ötürü, doğal tin aşamasında kalmışlardır ve ataerkil bir şekilde yönetilen bu toplumların yasalarını, din ve ahlak oluşturmaktadır. Hegel, Doğu medeniyetinde tarihyazımının şiri ile olabileceğini savunur. Hint ve Yunan tarihyazımını karşılaştıran Hegel, Hint tarihyazımının "akıl" kavramından ve sistemsel yönden eksik olduğu kanaatinde olmuştur.⁹⁵

Hegel'in fikirleri kendi döneminde ve sonraki nesillerde kalıcı izler bırakmıştır. Karl Marx da bunlardan biridir ve kendi görüşleriyle de birlikte yeni bir kuram ortaya çıkarmıştır. Marx 'ın görüşleri üretim tarzına dayanır ve insanların üretim tarzlarını değiştirdiklerinde toplumsal ilişkilerinin de değiştiğini savunur. Ona göre ekonomi, hayatın tam ortasındadır ve her şey ona bağlıdır. Bununla birlikte, tarihin de ekonomik çizgide anlatılması ve yazılması gerektiğini söylemektedir.⁹⁶

Marx'ın ortaya attığı Asya Tipi Üretim Tarzı teorisinin özünde verdiği fikir, Doğu dünyasının durağan Batı'nın ise canlı ve yenilikçi tutumunun olduğu ve bu yüzden de Doğu'nun bir tarihi olmasının mümkün olmadığıdır.⁹⁷ Onun, "Eğer ilkel toplumlar kendi geçmişlerini görmek istiyorlarsa bugünkü Hindistan'a baksınlar, Hintliler de yarınlarnı görmek istiyorlarsa İngiltere'ye baksınlar." cümlesi aslında emperyalizm ol-

---

⁹⁴ Gülçin Ayıtgu, "Tarihyazımı Tartışmalarının Felsefi Açıdan Değerlendirilmesi", Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2017, s.7.

⁹⁵ Ayıtgu, "Tarihyazımı", 55.

⁹⁶ Ernst Breisach, *Tarihyazımı*, çev., Hülya Kocaoluk, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009, s.376.

⁹⁷ Suna Başak Avcılar "Asya Tipi Üretim Tarzı'na Veda" *Bilig*, 22, (2002), s.2.

gusunun sıradanlaştırıldığı, Hindistan üzerinden örnek verilerek bir toplumun gelişmesi için İngiltere gibi Avrupa'nın güçlü devletlerinden birinin müdahalesinin olması gerektiği fikrini taşımaktadır.⁹⁸

Leopold Von Ranke, dünya tarihinde Avrupa'nın üstünlüğü ve dünya tarihinin Avrupa tarihinden ibaret olması görüşüne sahip olan tarihçilerden biridir. Tarihin birincil kaynaklardan öğrenilmesi, filolojik eleştiri metodu, tarihin nesnel olması gibi tarihyazımı ile ilgili önemli görüşlerine karşın tarihyazımında Avrupa-merkezci tavrı onunla ilgili eleştirilen hususlardan biri olmaktadır.⁹⁹

Ranke'nin savunduğu değerleri takip eden akımdan sonra ortaya çıkan tarihselcilik anlayışı, modernitenin açıklanmasında önemli katkılar sağlamıştır. Aydınlanma düşüncesiyle dini saf dışı bırakan anlayışa karşı, Batı tarihini dinle barıştıran Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* isimli eseriyle modernitenin Batı'da ortaya çıkmasını dine bağlamıştır. Batı kültürünü kendi tarihiyle uzlaştırmış ve sosyal bilimlere yaptığı önemli katkıları olmuştur. Batı medeniyetini “evrensel bir anlamlılık ve ampirik geçerliliğe sahip gelişmenin tarihsel bir çizgisi”¹⁰⁰ şeklinde nitelemiştir. Avrupa-merkezci söyleme örnek teşkil eden bu görüşleri, James Blaut'a göre “çağdaş Avrupa-merkezci düşüncenin kaynağını” oluşturmaktadır.¹⁰¹

20. yüzyıla gelindiğinde dünya tarihçiliğinin önemli bir ismi olan William H. McNeill'in, 1963 yılında yayımlanan, içerik olarak dünya tarihini barındıran kitabına *The Rise Of The West (Batı'nın Yükselişi)* ismini vermesi dikkat çekicidir. Dünya tari-

---

⁹⁸ Kaya, “Sosyolojik Düşüncede”, 1983.

⁹⁹ Necmettin Alkan “Modern Tarihciliğin Kurucusu ve Tarihte “Tanrı'nın İradesini” Arayan Tarihçi: Leopold von Ranke” *Dünya da Tarihcilik*, ed., Ahmet Şimşek, Ankara: Pegem Akademi, 2017, s.149.

¹⁰⁰ Max Weber, “Prefatory Remarks to Collected Essays in the Sociology of Religion (Vorbermerkung)”, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism with Other Writings on the Rise of the West*, Ed. & Çev. Stephen Kalberg, 4.baskı, Oxford University Press, Newyork: 2009, s.205.

¹⁰¹ James M. Blaut, *Eight Eurocentric Historians*, Guilford Press, New York, 2000, s.14.

hinin ele alındığı bir çalışmaya genel bir isim koymak yerine, Batı'nın yükselişi isminin verilmesi Avrupa-merkezci söylemin bir ürünü olabilmektedir. 1991 yılındaki baskı için kaleme aldığı önsözde, dünya tarihini yazarken Çin ile ilgili yazdıklarının hata olduğunu söylemesi ve yaptığı hataya ilişkin kendini Avrupa-merkezciliğinden ötürü sorumlu tutması bir itiraf niteliğinde olmuştur.¹⁰²

1992 yılında yayımlanan Francis Fukuyama'nın *Tarihin Sonu mu?* isimli makalesinden sonra kitap haline getirilen eserinde, komünizmin yıkılışından sonra ortaya çıkan liberalizmi insanlığın kurtuluşu olarak görmüş ve liberalizmin tüm dünyayı etkisi altına almasıyla tekrar bir yükselişe geçileceğini savunmuştur. Samuel Huntington ise buna karşı, *Medeniyetler Çatışması* isimli eserini kaleme almış ve dünya da bundan sonra olacak olan savaşların medeniyetler arasında çıkacağı ve her medeniyetin kendi içerisinde değerlendirilmesinin önemini vurgulamıştır. Fakat, bazı sosyal bilimciler bu iki görüşün de birbirine zıt olduğu değil, aksine birbirini tamamladıkları fikrinde olmuşlardır.¹⁰³ En nihayetinde Fukuyama dünyanın kurtuluşunu yine Batı'da görmüş, Huntington ise Batı dışındaki medeniyetlerin Batı ile çatışma içerisinde olacaklarına değinmiştir.¹⁰⁴

Son dönem oryantalistlerinden Bernard Lewis'in, eserlerinde İslam ve İslam tarihiyle ilgili olumsuz görüşler öne sürmesi, Osmanlı Devleti'ne karşı yaptığı eleştiriler ve

---

¹⁰² Mustafa Özel, "İktisadi Oryantalizmin Sonu: Çin, Hind ve Osmanlı Ekonomilerine Yeni Bakış" *Divan*, 2000/1. s. 6-7.

¹⁰³"Bu iki makalenin görünürdeki çelişmesine rağmen aynı kaygı ve misyonla yazıldığına dikkat çeken ve birbirinin tamamlayıcısı olduğunu vurgulayan Davutoğlu (2003: 172), Fukuyama ve Huntington'un söylediklerini birleştirerek şunları ifade eder: "Oluşturduğu evrensel değerler ve demokratik sistemle insanoğlunun nihai hedefini gerçekleştiren Batı medeniyeti (Fukuyama) ve detaydaki bunalımların çıkmasına sebep olan yerel kültür ve medeniyet çatışmaları (Huntington)" (Davutoğlu, 2003: 172). *Medeniyetler çatışması* tezinin tutarsızlığını akademik bir eleştiriye tabi tutan Mottahadeh de Davutoğlu ile benzer bir sonuca varmıştır. Mottahadeh'e göre bu tez "açıklayıcı bir sistemden ziyade, bir tanımlama ve bir reçete özelliği taşımaktadır" (Mottahadeh, 1996: 1-26). Alıntı, Veysel Kurt, "Siyaset Odaklı Bilim Yaklaşımı: Avrupa-merkezcilik" *İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, (2012), s.16.

¹⁰⁴ Veysel Kurt: "Siyaset Odaklı Bilim Yaklaşımı: Avrupa-merkezcilik", 15-16.

bunları yazdığı dönemlerde politika ve bürokraside önemli görevlerde yer alıyor olması, onu oryantalist gelenek ve Avrupa-merkezci tarihyazımının önemli bir örneği yapmaktadır.¹⁰⁵

Oswald Spengler ve Arnold Joseph Toynbee, Batı dünyasında yer alan Batı ilerlemeciliği ve çizgisel tarih anlayışına muhalif iki isim olmuşlardır. Onlardan önce İbni Haldun tarafından ortaya atılan uygarlıkların da insan ve doğada olan canlılar gibi doğum, yaşam ve ölüm döngüsünde biteceği döngüsel tarih anlayışı, Spengler ve Toynbee ile devam eder.¹⁰⁶

Spengler, 1918’de ilk baskısı yayımlanan Batı’nın Çöküşü (*Decline Of The West*) isimli kitabında döngüsel tarih anlayışının örneğini, I. Dünya Savaşı ile göstermiştir. Dönemin savaş şartlarında, Spengler’in bulunduğu ülke olan Almanya’nın mağlup halinden dolayı, Spengler’in bu kadar kötümser olduğuna dair tespitler de oluşmuştur. Avrupa’nın çöküş evresinde olduğu bir dönemde eserini yazmış olması bu tespitleri doğrular niteliktedir. Batı biliminde merkeze alınan Avrupa’nın eleştirisini yapmış ve Avrupa-merkezcilik olgusuna karşı çıkmıştır.¹⁰⁷ Buna karşın, kendi Batılı kimliğinden de taviz vermemiştir. Spengler, tarihçinin anlatısının tarihin tümünü değil, sadece bir kısmını yansıtabildiği görüşündedir.¹⁰⁸

Arnold Joseph Toynbee’nin, kendisinden önce gelen Spengler’in görüşlerinden etkilenmekle birlikte, onu eleştirdiği noktalar da olmuştur. Spengler’in savunduğu medeniyetlerin “doğma- büyüme-gelişme ve ölüm” döngüsünde yer alan çöküş tezinin kaçınılmaz olmadığını söylemiş ve dinlerin tarihte belirleyici etkin bir rol oynadıklarını savunmuştur. Avrupa-merkezci tavır yerine, çalışmalarının merkezine kültür kavramını koymuştur. O da Spengler gibi tek bir medeniyetin değil, birçok medeniyetin var

---

¹⁰⁵ Özgür Oral, “Bernard Lewis ve Oryantalist Gelenek” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/2, (2003), s.602-603.

¹⁰⁶ Eren Rızvanoğlu, “Çizgisel tarihe karşı çıkışları bağlamında Spengler ve Toynbee’nin Döngüsel Tarih Yaklaşımları”, *Kaygı*, 20, (2013), s.240.

¹⁰⁷ Fatma Acun “Modern Çağda Uygarlık Tarihçiliği ve Arnold Toynbee” *Dünyada Tarihçilik*, ed., Ahmet Şimşek, Ankara: Pegem Akademi, 2017, s.198-200.

¹⁰⁸Rızvanoğlu,“Çizgisel Tarihe”, 242.

olduğu görüşünü taşımakta olup, bu görüş, kendilerinden sonra gelen şahsiyetlere de ilham vermiştir.¹⁰⁹

1929 yılında Marc Bloch ve Lucien Febvre tarafından Fransa’da kurulan “Annales d’Histoire Economique et Sociale” dergisi bugün “Annales Okulu” olarak adlandırıldığımız yeni bir tarih anlayışının temeli olmaktadır. Geleneksel tarih anlayışı yerine, disiplinler arası yeni bir tarih anlayışı ortaya koymak, Annales okulu teorisyenlerinin hedeflerinden biri olmuştur. Bloch ve Febvre’nin açtığı yolda ve oluşturdukları metodolojiyle, onlardan sonra gelen Fernand Braudel, derginin başına geçmiş ve gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Braudel, *Akdeniz* isimli iki ciltlik eserinde Annales Okulunun örneklerinden birini oluşturmaktadır. Fernand Braudel’in geleneksel tarihçilerden bir farkı da Batılı tarihçilerin tarih yazarken merkeze aldıkları Avrupa yerine, kendi yöntemini oluşturma çabasıdır. Braudel, Dünya tarihinin bir medeniyeti merkeze alarak değil, bütüncül bir şekilde bütün medeniyetlerin birbirleriyle olan temaslarından yola çıkarak oluşturulabileceğini savunmaktadır. Bu ve birçok farklı görüşleriyle hem kendi döneminde hem de kendisinden sonra gelen birçok tarihçiyi etkilemiş ve tarihyazımında alternatif bir ekol oluşturmuştur.¹¹⁰

Sosyal bilimler, post-modern dönemle birlikte ortaya çıkış merkezi olan Avrupa’dan Amerika’ya doğru göç vermeye başlamıştır. Günümüze çok da uzak olmayan bir tarihe 1960’lı yıllara gelindiğinde, II. Dünya Savaşı ve sonrasında Amerika Birleşik Devletleri’nin müdahil olduğu diğer olaylar Amerika’da “Yeni Sol” isimli yeni bir akımın gelişmesine olanak vermiştir. İnsan hakları, eşitlik, çok kültürlülük gibi kavramları içine alan bu yeni akımın tarihçi temsilcilerinden biri de Howard Zinn olur. 1980 yılında çıkan kitabı *Amerika Birleşik Devletleri Halklarının Tarihi (A People’s History of the United States)*, insanların tarihini değişen dünyaya uygun yeni bir bakış açısıyla yazdığını anlatmaktadır. Tarihte nesnellik ya da tarafsızlık görüşü yerine, kabul gören değer yargıları ve kendi algısıyla yazdığı bir tarih anlayışını benimsemektedir. Tarihte

---

¹⁰⁹ Acun, “Modern Çağda”, 204-208.

¹¹⁰ Mehmet Ali Kılıçbay “Annales Okulu ve Fernand Braudel” *Dünyada Tarihçilik*, ed., Ahmet Şimşek, Ankara : Pegem Akademi, 2017, s. 227-234.

ezber yerine tarihsel kurguya değinmekte, teorinin tek başına yetersiz olduğunu savunmakta ve gözlemin önemini vurgulamaktadır. Tarihinin sorumluluğunun anda ve gelecekte olduğu düşüncesini taşır.¹¹¹

Zaman içerisinde Avrupa-merkezciliğe karşı Kültürelcilik, Özcülük, Oksidentalizm gibi yeni kavramlar ortaya atılmıştır. Oksidentalizm, daha önce başkaları değinmiş olsa da 1992 yılında Mısır'da yer alan Kahire Üniversitesi Felsefe Profesörü Hasan Hanefi tarafından ortaya atılan bir kavramdır. Oryantalizme karşı Oksidentalizm, diğer ismiyle Garbiyatçılık, Hanefi'nin yazdığı “*Oksidentalizm İlmine Giriş kitabı*” (*Mukaddime Fi İlmi'l-İstiğrâb*) ile akademide tartışma konusu olmuştur. Hanefi'nin kitabı, Batı'yı akademik olarak derinlemesine araştırmak ve inceleme istediği iddiasını taşımaktadır. Fakat oksidentalizm, oryantalizm gibi köklü bir kavram olmadığından ve oryantalizme karşı bir tür savaş silahı gibi bir işlev üstlendiğinden, yeteri kadar ilgi görmemiştir. Doğulu ilim adamları, oksidentalizmin de oryantalizm gibi multidisipliner ve köklü bir ilim dalı olarak alınması isteniyorsa, bunun için gerekli adımlar atılması lazım olduğunu savunmaktadırlar. Bu görüşü savunanlara göre, Garbiyat Araştırmaları ya da Batı İlimleri Araştırmaları gibi kurumların oluşması, enstitülerin kurulması, bu alandaki ciddiyetin göstergesi olmalıdır.¹¹²

Kültürelcilik ya da çokkültürcülük, oksidentalizm gibi Avrupa-merkezciliğe karşı kavramlar olarak ortaya atılmıştır. Post-kolonyalizmin getirisi olarak, binlerce insanın özellikle Avrupa ve Amerika'ya olan göçleri neticesinde çıkan çokkültürlülük kavramı, göçen insanların idare edilmesi ve geldikleri yerlere uyum sağlayabilmeleri açısından politik bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Bu kavram birbirinden farklı kültürlerin barış içerisinde yaşayabileceğini vaat etse de hali hazırda kendi ülkelerinden göçme sebeplerinin sömürge güçleri olması, kavramın tutarsızlığına işaret etmektedir. Yine Avrupa-merkezciliğe özcülük ya da merkezilik ile karşı durulan fikirler de “ötekileştirme” olgusundan öteye geçememişlerdir.¹¹³

---

¹¹¹ Hasan Sungur, “Amerika Birleşik Devletleri'nde Tarihyazımı ve Howard Zinn” *Dünyada Tarihçilik*, ed., Ahmet Şimşek, Ankara : Pegem Akademi, 2017, s.164-171.

¹¹² Ali Karakaş, “Bir Kavram Olarak Oksidentalizm” *Sbard* ,13/25, (2015) s.171.

¹¹³ Kaya, “Sosyolojik Düşüncede”, 1992-1994.

James Blaut, Avrupa-merkezciliğin eleştirisini yaparken, sömürgecilik ile ilişkisine değinmiş ve buna “Avrupa-merkezci yayılcılık teorisi” ismini vermiştir. Bu teorianın içeriğinde ilerlemenin Avrupa’da başlaması gayet doğal bir olaydır ve Avrupa’nın dışında bu ilerlemeyi görmek neredeyse imkansızdır. Ona göre bu düşüncelere motivasyon olan güç sömürgecilik faaliyetidir.¹¹⁴

Günümüzde koloni güçleri gittikleri ülkelerden çekilmiş olsalar da o ülkelerde açmış oldukları okullar ve üniversitelerde kendi ülkelerinden getirdikleri eğitim sistemlerini uygulamaları, sosyal bilimlerde Avrupa-merkezci paradigmanın varlığını korumasına sebep olmuştur. Sosyal bilimlerde Avrupa ve Amerika’nın söz sahibi olması, fikirlerde, kuramlarda ve ortaya çıkan eserlerde etkisini göstermektedir ve Batı’da olduğu gibi diğer ülkelerde yeni fikirlerin, kuramların ve paradigmaların oluşmaması da buna bağlanabilmektedir.¹¹⁵

1.5. Osmanlı Son Dönemine İlişkin Oryantalistlerin Görüşleri

Osmanlı tarihi, kuruluş sürecinden “çöküş sürecine” değin oryantalistlerin ilgilendiği ve araştırdığı alanlardan biri olmaktadır. Batı’da yer alan Doğu algısı ve Doğu’ya olan merak duygusu, oryantalistler için öncelikle İslam araştırmalarına yönelmeyi, daha sonra da Müslüman olan devletleri araştırma ihtiyacını doğurmuştur. Oryantalizmin bir disiplin olarak popüler olduğu dönemlerde güçlü devletlerden biri olan Osmanlı, zaman içerisinde pek çok oryantalistin ziyarette bulunup araştırma yaptıkları bir yer olmuştur.

Fransız düşünür Montesquieu’nin 18. yüzyılda ortaya attığı ‘Doğulu despot’ terimi, kendisinden sonra gelen düşünürlerin araştırmalarının temelini oluşturmaktadır. Karl Marx, Max Weber gibi kendi paradigmalarını oluşturmuş şahsiyetler için ‘Doğulu despot’ kavramı, araştırmalarında değinilen bir terim olma özelliği taşır. Montesquieu, Avrupa’da yönetim biçimlerinin sorgulandığı bir dönemde, Osmanlıların yönetim bi-

---

¹¹⁴ Özel, “İktisadi Oryantalizmin Sonu”, 7.

¹¹⁵ Yüksel Kanar, “Sosyal Bilimlerin Avrupa-merkezci Yapısı” Felsefe Arkivi, 47, (2017) s. 8.

çimini ele almış ve despotizmin en iyi örneklerinden biri olarak adlandırmıştır. Osmanlı'nın bozuk bir düzenle yönetildiğini, Doğu halkları arasında en despot olan milletin Türkler olduğunu öne sürmüştür.¹¹⁶

19. yüzyılda yaşamış ünlü sosyolog Max Weber ise, Osmanlı Devleti için 'Sultancılık' terimini kullanmış, özgürlüğün engellendiğini, yeniçerilerin Osmanlı sultanının kölesi niteliğinde olduğunu iddia etmiştir. Ona göre, gücünü despotizminden alan sultan ve köleleştirdiği tebaasıyla Osmanlı Devleti, toplum içerisinde birey oluşumunu ve sivil toplum kuruluşlarının oluşmasını engellemektedir.¹¹⁷

Annales Okulu'nun önde gelen isimlerinden biri olan Fernand Braudel, eserlerinde Osmanlı İmparatorluğu'na yer vermiş, Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecine değinmiştir. Osmanlı ekonomisinin kendi kendine yettiği bir sistem oluşturduğunu, fakat bu durumun dışa kapalılık ve durgunluk getirdiği görüşündedir. Buna karşılık, Avrupa'nın kendine yetemeyen ekonomik durumundan dolayı dış dünyaya açılması ve bu şekilde büyüme sürecinin hızlı bir şekilde başlaması Osmanlı'nın aleyhine bir durum oluşturmuştur. Braudel'in ünlü *Akdeniz* eserinde bahsettiği Akdeniz'e hâkim olmak isteyen iki devlet olan Osmanlı ve İspanya'nın aralarındaki anlaşmazlıklar, uzun bir süre devam etmiştir. Osmanlı'nın İran'a, İspanya'nın da Atlantik Okyanusu'na yönelmesiyle Akdeniz'den aynı dönemde ayrılmışlardır. Ona göre, Akdeniz'de oluşan bu boşluğu Avrupalı devletler kapatmaya çalışmış, bunun neticesinde onlar büyüme adımları atarken Osmanlı ve İspanya için gerileme süreci başlamıştır.¹¹⁸

Fernand Braudel'in öğrencilerinden biri olan Osmanlı ve İslam tarihi uzmanı Robert Mantran, Osmanlı Devleti'nin çöküşüne ekonomik açıdan yaklaştığı görüşüne göre, bu durumda ticaretin etkisinin büyük olduğunu vurgulamaktadır:

"XVII. yüzyılda fakirleşen Osmanlı Devleti'nin aracı rolü kendisine pahalıya mal oluyordu. Çünkü Avrupalı tüccarlar kendilerine Doğu ülkelerinde alışverişleri için kaçınılmaz olan gümüşü getiriyor, sonra da bu gümüş Osmanlı

---

¹¹⁶Gülay Yılmaz, "Osmanlı Yönetiminin Oryantalist İnşası" *Studies of the Ottoman Domain*, 4/7, 2014, s. 66-67.

¹¹⁷A.g.m., 76.

¹¹⁸ Mehmet Ali Kılıçbay, "Fernand Braudel", *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1992) 6/333.

*İmparatorluğu 'nun simsarlarına Asya 'nın ürünlerini daha uzaktan sağlama-
larına yarıyordu. Osmanlı İmparatorluğu gümüşün yalnızca geçiş bölgesidir.
İran ve Hindistan 'a giden kervanlar, Hind Okyanusu ülkelerindeki alışveriş-
leri için gerekli olan altın ve gümüşü külçeler halinde kendileriyle birlikte
götürüyorlardı. Fakat açıkladığım gibi bir yandan Avrupalı tüccarlar Do-
ğuya Osmanlıların ancak kendi pazarlarında kullanabildikleri avarı düşük
parayı sokuyorlar, öte yandan da Hollandalı, İngiliz ve Portekizliler Hindis-
tan 'da Türklerin XVI. Yüzyıldaki karlı aracı rolünün azalmasına yol açan re-
kabete girişmiş bulunuyorlardı. O halde Osmanlı İmparatorluğu mali bir
dengesizlik içinde bulunuyor ve Asya 'ya yönelik Türk ticareti kesin olarak bir
düşüş gösteriyordu. Bu, XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki Osmanlı çöküşünün ne-
denlerinden biri olmuştur. ”¹¹⁹*

İngiliz tarihçi Arnold Toynbee, 1774 yılındaki Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra, mağ-
lup olan Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecine girdiğini ve bu modernleşmenin
ilk olarak askeri alanda olduğunu belirtmiştir. Ancak ona göre, bu modernleşme için
geç kalınmıştır. Osmanlı'da yer alan Hristiyan tebaanın kontrol altında tutulması için
yenileşme hareketlerine hız verilmiş, modernleşme sürecine iktisadi ve sosyal alanda
da başlatılmıştır. Buna rağmen, bu süreçte Osmanlı'da tüm padişahların II. Mahmud
kadar yüzlerinin Batı'ya dönük olmayışı, halk içerisinde isyanların baş göstermesi,
ekonominin sıkıntıda oluşu, Batı'nın kapitalizme geçişi gibi birçok sebep çöküş süre-
cini hızlandırmıştır.¹²⁰ Toynbee, Osmanlı gibi gücü azalmış bir toplumun kendinden
daha üstün bir toplumla karşılaşması durumunda önünde iki yol olduğu görüşündedir.
Birinci yol, zayıf toplumun içine kapanıp dışarıdaki tehlikelere kendini bu şekilde ko-

---

¹¹⁹ Robert Mantran "XVI ve XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti". Trans.,
Zeki Arıkan. *BELLETEN*, 51/201, (1987) s.1440.

¹²⁰ Kemalettin Parlak “Arnold J. Toynbee ve Batı Medeniyeti Karşısında Osmanlı İmparator-
luğu” Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1993, s.116.

ruması, ikinci yol ise, kendisinden daha güçlü toplumu kabullenip onun ve kendi kültürlerini harmanlayıp yeni bir toplum yaşantısı oluşturmasıdır. Ona göre, Osmanlı ikinci yolu seçmiştir.¹²¹

Bernard Lewis de Osmanlı tarihi, Türkiye ve Türklerle ilgili birçok çalışma kaleme almıştır. Osmanlı Devleti'nin adeta İslam dinine olan adanmışlığına değinen Lewis, çöküş sürecinden sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile birlikte daha hızlı bir modernleşmeye girildiğini gözlemlemektedir. Çöküş sürecine neden olan sebepleri sıralarken, askeri olarak Avrupa'da olan değişim ve gelişime ayak uyduramama görüşü öne çıkmaktadır. Ona göre, Osmanlı ordusunun gücünü yitirmesi sadece teknolojik değil, ahlaki olarak da bir bozulmayı temsil etmektedir. Bu bozulmalar neticesinde ortaya çıkan savaş kayıpları, devleti ciddi manada etkilemiştir.¹²²

Lewis'e göre, Osmanlı belirli bir süre sonra Avrupa'dan teknoloji alma fikrini benimsemiş, fakat ideolojik olarak Avrupa'yı değiştiren felsefi alt yapıyı almayı uygun görmemişlerdir. Buna rağmen Fransız İhtilali, Osmanlı aydınları arasında büyük yankı bulmuştur. Ona göre, Tanzimat Fermanı Osmanlı için net bir çözüm ortaya koyamamış olsa da modernleşme sürecine girildiğinden dolayı Türkiye Cumhuriyeti için temel oluşturmuştur. Bu süreçte eğitim alanında yapılan düzenlemeler de Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran aydın kesimi yetiştirdiği için başarılı sayılmaktadır.¹²³

Bernard Lewis'in Osmanlı Devleti'nin çöküşünü ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu anlattığı *Modern Türkiye'nin Doğuşu* kitabında, Osmanlı'nın çöküş sürecine ilişkin birçok sebep saymasına rağmen temel noktanın, İslam'ın Hristiyanlık ve onunla yoğrulmuş medeniyetlere hoş gözle bakmaması ve ondan gelecek faydaları yok sayıp, kendi içine kapanışı olduğu ifade edilmektedir. Bernard Lewis'in bu görüşünde var

---

¹²¹ Tuğrul Erdem Doğru, "Arnold Joseph Toynbee: Hayatı ve Osmanlı Modernleşmesi Üzerine Görüşleri" *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*, 10/30, 2022, s.115.

¹²² Meliha Aktürk, "Bernard Lewis'in İslam Tarihine Yaklaşımı" Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2014, s. 46.

¹²³ Aktürk, "Bernard Lewis", 47.

olan Avrupa-merkezci bakış açısı, Osmanlı çöküş sürecini İslam'a bağlayarak kendini göstermektedir.¹²⁴

---

¹²⁴ Simay Şendil “ Bernard Lewis’in Soğuk Savaş Dönemi Oryantalizmi Üzerine Etkileri” Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi, 2020, s.69.

İKİNCİ BÖLÜM

SABRİ ÜLGENER

2.1. Hayatı ve Eserleri

8 Mayıs 1911 yılında İstanbul'un Cağaloğlu semtinde dünyaya gelen Sabri Fehmi Ülgener, baba tarafından, dönemin tasavvuf dergahlarından biri olan Gümüşhanevi Dergâhı'nın halifesi Safranbolulu İsmail Necati Efendi'nin torunudur. Anne tarafından ise Osmanlı'nın yetiştirdiği özellikle askeri alanda çok sayıda önemli mevkide yer almış bir aileden gelmektedir. Cumhuriyet döneminde ilk İstanbul müftüsü olan Babası Mehmet Fehmi Ülgener ve ailesiyle, dedesi İsmail Necati Efendi vefat edene kadar dergâhta ikamet etmişlerdir. İlk ve ortaokulu İstanbul Sultânîsi'nde (İstanbul Erkek Lisesi) tamamlamıştır. Çocukluğunun ilk yıllarında okula giderken babasından da şer'î ilimleri öğrenmiştir. Arapça ve Farsçanın yanı sıra kendi arzusuyla Almanca öğrenmiştir.¹²⁵

Osmanlı şiiri ve babasından aldığı derslerle geliştirdiği hüsn-ü hat sanatı, onun hayatının vazgeçilmezleri arasındadır. Özellikle şiir, kuzeni şair Nazım Hikmet'le fikir alışverişlerinin olduğu ve dönemlerin zihniyetlerine bakma yolunda ipucu veren bir araç oluşundan ilgisinin yüksek olduğu bir alandır. Babasından aldığı ilim ve babasının arkadaş çevresiyle kurduğu yakın ilişkiler yoluyla edindiği bilgi birikimi, hayatının her alanında büyük katkı sağlamıştır. İstanbul Erkek Lisesi'nin Almanca ile eğitim vermesi ve bu dili küçük yaşında kendi kendine öğrenmesi ilerideki hayatı için önem arz etmiştir.¹²⁶

---

¹²⁵ Ahmet Güner Sayar, "Sabri Fehmi Ülgener", *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/289.

¹²⁶ Ahmet Aksoy, "Sabri Ülgener Bağlamında Türkiye'de Zihniyet Dönüşümü ve İktisadi Zihniyet" Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2018, s.15.

Üniversitede Hukuk okuduktan sonra 1936’da açılan İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi’ne asistan olarak geçmiş ve 1937 yılında doktora tezini *Yakın Şark Türk İslam Dünyasının İktisat Ahlakı ve Zihniyeti* başlığıyla vermiştir.¹²⁷

1933 yılında Türkiye Cumhuriyeti, üniversitelerde yaptığı reform hareketiyle yurtdışından Türkiye’ye üniversitelerde ders vermek için hocalar getirmiştir ve bu yolla birçok Alman bilim adamı gelmiştir. Bu hocaların arasında Fritz Neumark, Aleksander Rüstow, Wilhelm Röpke, Gerhard Kessler, Alfred Isaac gibi isimler vardır. Alman hocaların Almanca makalelerini çevirme ihtiyacı doğmasıyla birlikte, Ülgener de Fritz Neumark’ın makalelerini çevirmeye başlamıştır. İlk etapta onunla iyi ilişkiler kurmuş ve sonrasında da diğer hocalarla çalışma imkânı olmuştur. Onların sohbet ortamlarına katılmış ve birbirlerine karşı bilgiyi saklamayan, dürüst tavırlarından etkilenmiştir. Almanca’dan yaptığı tercümele Werner Sombart, Max Weber gibi isimlerden etkilenmesine zemin hazırlamış ve bu teorisyenlerin teorilerinin her devlette uygulanamadığının sebeplerini araştırmaya koyulmuştur. İkinci kuşak Alman tarihçi okuluna mensup Sombart ve Weber’e yönelmesi, oradan da Hegel okumaya başlaması, Hegel’in bilginin objektif olması ile ilgili savunduğu tezler, Ülgener’in metodolojisini oluşturmaya başladığı sıralarda onu etkileyen fikirleri oluşturmuştur. İlk evliliğini 1936 yılında yapmış, fakat bu evlilik bir buçuk yıl sürmüştür. Sonrasında bir müddet bekar kalmış ve 1958 yılında kendi bölümünden, asistan olan Sevim Aytaç Hatiboğlu ile evlenmiştir.¹²⁸

1938 ve 1939 yılları arasında askerlik vazifesini yerine getirmiştir. Askerden döndükten sonra İktisat fakültesinde Sosyoloji ve Komün bilgisi asistanlığına atanmıştır. Bu yıllarda makale ve yazıları yayınlanmaya başlamıştır. 1941 yılında doçentlik tezini *Kapitalizmden Evvel İaşe Buhranları* konusuyla yapmıştır. Doçentliğe kabul edilince “Maliye ve Umumi İktisat Teorisi” kürsüsüne atanmıştır. Aynı yıl ilk bilimsel araş-

---

¹²⁷ Ahmed Güner Sayar, *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi: Sabri F. Ülgener*, İstanbul: Eren Yayınları, 1998, s.68.

¹²⁸ Şaban Bıyıklı, “Zihniyet Araştırmalar Bağlamında Sabri Ülgener’in Araştırma Yöntemi ve Klasik Kaynaklarının Kritiği” Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019, s.10.

tırma yazısı olan *İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri* yayımlanmıştır. Aslında bu makalede, başta ifade edilen şahsiyetler olan Weber ve özellikle Sombart'ın etkisi görülmektedir.¹²⁹

Sombart okumaya başladıktan sonra zihniyet araştırmalarına yönelme isteği oluşmuştur. Akabinde Weber'i okumak ve araştırmak, Weber'in kapitalizmin ruhunu analiz eden çalışmaları Ülgener'e farklı bir bakış açısı kazandırmıştır. Böylece zihniyet araştırmalarına yönelmeye karar vermiştir. Bu makaleyle, aslında ilmi araştırmalarında Webergil bir çizgide gideceğinin işaretini vermiş olmaktadır.¹³⁰

Ülgener'in diğer Alman hocalarla olduğu gibi, Prof. Aleksander Rüstow ile de iyi ilişkileri olmuştur. Werner Sombart'ın öğrencisi olan Rüstow ile ilmî yönden de paylaşıtları ortak fikirler oluşmuştur. Ahmed Güner Sayar'a göre o dönem Alman hocaların getirdikleri ekoller içerisinde Dilthey-Alman tarihçi okulu ekseninde Rüstow-Ülgener çizgisi oluşmuştur.¹³¹

Alman hocaların genel tavrı, tek bir akım ya da teori yerine bütüncül bir sistem kurma yönünde olmuş ve bu iktisadi sistem içerisinde insana, insanın yapısına ve manevi değerlerine de değinilmiştir. Hocalar sıfırdan kurulan İktisat Fakültesi'ne yaptıkları hizmetlerle 15 sene sonunda yerlerini İktisat Fakültesi'nde yetiştirdikleri Türk hocalara bırakıp kendi memleketlerine dönmüşlerdir.

Bununla ilgili Prof. Neumark'ın şu sözleri dikkat çekmektedir:

“...Alman iktisatçıları...Türkiye'yi terkettikleri zaman müteakip 20 senede İstanbul'daki iktisat tedrisatıyla, araştırmalar başta olmak üzere bunları temsil eden Türk ekonomistleri genel olarak dünyaca tanınmış, yüksek bir seviyeye erişmiş olduklarını söylemekle bahtiyarım. Bu hakikat büyük Atatürk tarafından 1933'de İstanbul'a çağırılan yabancı profesörlere vazifelerinin başarıyla ifa edilmiş olduğuna bir delildir. Sözü geçen vazife, o profesörlerin

---

¹²⁹ Orhan Türkdoğan, *Max Weber: Günümüzde ve Türkiye'de Weberci Görüşler* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1985, s.108.

¹³⁰ Ahmed Güner Sayar, *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi*, 79.

¹³¹ A.g.e., 80.

belli bir müddet içinde kürsülerinde iyi yetiştirilmiş genç Türk iktisatçılarına terketmekten ibaretti."¹³²

Alman hocaların kendi ekollerini benimsedikleri ve ona hâkim oldukları gerçeği Ülgener'i farklı arayışlara itmiştir. Üniversiteye Amerika'ya gitmek için başvuru yapmış ve 1946 yılı Kasım ayında yanında akademisyen arkadaşları ile Amerika'ya giden bir gemi ile yolculuğa başlamıştır. 17 gün sonra New York şehrine ayak basmaları sonrasında, Sabri Ülgener oradan Boston'a geçmiş ve Harvard Üniversitesi yakınlarında ev kiralayıp Harvard günlerine başlamıştır. Dönemin iktisatçılarından olan J.A. Schumpeter ve A.H. Hansen ile temas içerisinde olmuştur. Alman hocalarından etkilendiği gibi buradaki hocalarından da etkilenmiştir. Özellikle Hansen ile o dönemde Amerika'da hâkim olan iktisat alanındaki Keynesçi görüşün derinliklerine inme fırsatı olmuştur.¹³³

1948 yılında Harvard'da eğitimini tamamlamış ve İstanbul'da çalıştığı fakülteden izin alarak Avrupa'ya geçmiştir. İngiltere ve Hollanda'da araştırmalarını tamamlayıp Türkiye'ye dönüş yapmıştır. Amerika'dan yayılan Keynesçi iktisat politikalarını, Türkiye'ye dönünce fakültedeki derslerinde öğrencilerine anlatmaya başlamış ve Keynes'in Türkiye'de öğrenilmesine katkısı olmuştur.¹³⁴

1951 yılında "*Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi*" başlığıyla profesörlük takdim tezini tamamlamıştır. Aynı yıl "*İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*" isimli eserini yayınlamıştır.

1960 yılına gelindiğinde Türkiye'de siyasi ve toplumsal olarak birçok olay meydana gelmeye başlamıştır. Askerin darbe yapmak suretiyle devletin yönetimini ele alması ve akabinde gelişen sağ-sol çatışmaları haliyle üniversitelerde de yansımalarını bulmuştur. Ülgener, darbeye karşıdır ve politik olarak da her iki tarafa da mesafeli olmuştur. Hatta bu duruşu, özellikle sol görüşlü öğrenciler ile arasına mesafe koymuştur. 1964-1965 yılları arasında tekrar Amerika'ya Columbia Üniversitesi'ne gitmiş ve

---

¹³² A.g.e., 91.

¹³³ A.g.e., 102.

¹³⁴ A.g.e., 105.

orada Türkiye ekonomisi ile ilgili dersler vermiştir. Döndükten sonra da birçok yurtdışı seyahatinde bulunmuş, çok sayıda konferans ve kongrelere katılmıştır.¹³⁵ 1970’li yıllara gelindiğinde Türkiye’de bulunan çatışma ortamı, İktisat Fakültesi’nde de şiddetli bir şekilde kendini göstermiştir. Ülgener de haliyle daha fazla içe dönmüş ve kabuğuna çekilmiştir. Kendi dostlarıyla kurduğu sohbet grubuyla, evlerinde toplanıp kültür-sanat sohbetleri yapmışlardır. Hemen hemen hepsinin de Osmanlı’dan kalan bir sanat dalında hünerleri bulunmaktadır.¹³⁶

1975 ve onu takip eden yıllarda Ülgener sol görüşlü kesimlerin hedefi olmuştur. Sabri Ülgener’in öğrencisi olan Ahmed Günay Sayar’ın *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi: Sabri F. Ülgener* kitabında sol kesimde çıkan bir dergide Ülgener’in CIA ajanı olduğu gibi söylentiler ortaya atılmıştır. Ülgener, bu ortamda Marksizm ile ilgili yazılarına ağırlık vermiş ve eleştirilerini yazmıştır. “ ... *‘Bilim bilim için yapılır!’ dediğimiz, diyebildiğimiz ve kendimizi buna inandırdığımız gün her türlü ideolojik saplantılar üstünde yolumuz düze düzlüğe çıkmış olacaktır.*” sözleriyle gençlere neye sarılmalarını gerektiğini göstermeye çalışmıştır.¹³⁷

Daha sonra, Sabri Ülgener’in kalp rahatsızlığı ortaya çıkmış ve sürekli kontrol altında tutulması gerekmiştir. Bu esnada ilmi çalışmalarına ara vermeden devam etmekte olup, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* isimli kitabı ikinci baskısına hazırlanmaktadır. 1981 yılında emekli olmadan önce, Sabri Orman’ın meşhur olan doktora çalışması *Gazali’nin İktisat Felsefesi* isimli tezine danışman hocalık yapmıştır. 70 yaşını bitirdiğinde 1981 yılında iktisat fakültesinden emekli olmuştur. Bu yıllarda Ülgener’in eserleri de kıymet bulmaya başlamıştır. İlk yazdığında, sadece Ömer Lütfi Barkan ve Hilmi Ziya Ülken tarafından eleştirilen *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* akademik çevrelerde okunmaya ve eleştirilmeye başlanmıştır. Yazar Selim İleri kitaba şu sözlerle değinmiştir:

“...Yazar, büyük bir çözülmenin toplumsal hayatı nasıl etkilediğini, ancak Balzac tarzı bir romancının derin gözlemciliğiyle yansıtabileceği bir uslûpta

---

¹³⁵ A.g.e., 165.

¹³⁶ A.g.e., 171.

¹³⁷ A.g.e., 182.

aktarıyor. Bu büyük yapıtı okurken, zaman zaman nice roman sahnesiyle karşılaşılıyorsunuz. Ortaçağın bizdeki dondurulmuşluğunu çözümlenmeden hiçbir yere ulaşmamıza imkan olmadığına göre, Sabri F. Ülgener'in yapıtı kitaplığımızın baş köşesinde durmalı derim...''¹³⁸

30 Haziran 1983 yılında gece uyurken geçirdiği kalp krizi sonucu uykusunda vefat etmiştir. Vefat haberi ile akademik camia ve dostları sarsılmıştır. Ardından yetiştirdiği öğrenciler, dostları, bazı gazeteciler ve akademik çevreler çeşitli yazılar yayınlamıştır. Onlardan biri Aydın Uğur olup, Ülgener'in eserlerini tahlil eden bir yazı kaleme almıştır. O yazıdan bir kesit şöyledir:

"...Prof. Sabri Ülgener'in özgünlüğü yöntem bilimi alanındaki yaklaşımından kaynaklanmakta. Her şeyden önce Ülgener giderek Amerikan yöntem biliminin mutlak egemen durumuna geldiği bir akademik ortamda, Alman geleceğinin izleyicisi olan bir bilim adamı olarak belirmekte."'¹³⁹

Sabri Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Tarihte Darlık Buhranları, İktisat Dersleri, Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme, Zihniyet ve Din, Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler, Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti* kitaplarını ve sayısız tercüme ve makale yayınlamıştır.

1951'de Profesörlük tezi olarak verdiği "Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvaazenesizlik Meselesi" isimli eserde tarih içinde eşitli vakitlerde yer alan darlık dönemleri ele alınmaktadır. O dönemin imkanları dahilinde doktora tezinde yerli yabancı birçok kaynak olması tezin kapsamı açısından dikkat çekmektedir.¹⁴⁰

Yayımlanan eserleri içerisinde *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* önemli bir yere sahiptir. Çizgisel tarih anlayışıyla Osmanlı Devleti'nin 'gerileme' tezini esas aldığı çalışmasında, Osmanlı toplumunun iktisadi zihniyetinin kodlarını keşfetme de-

---

¹³⁸ A.g.e., 190.

¹³⁹ A.g.e., 206.

¹⁴⁰ Aksoy "Sabri Ülgener Bağlamında", 22.

neyimine girer. Bu keşif kendi yaşadığı dönemde olumlu ve olumsuz eleştirilere maruz kalmış fakat ilkleri gerçekleştirmesi açısından Türkiye’deki zihniyet araştırmalarında yeni ufuklar açmıştır.

Zihniyet ve Din kitabında ise Türkiye’de din sosyolojisinin temellerini oluşturduğu görüşü bulunmaktadır. *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* isimli eserinde ortaya koyduklarını *Zihniyet ve Din* de derinleştirmiştir. Ayrıca eserinde Weber’in İslam ile ilgili olumsuz görüşlerine değinmiş, İslam’ın iktisadi gelişmeyi engellediği görüşünü eleştirmiştir. Eserinde Weber’in ‘anlamacı’ metodolojisini benimsemiş olan Ülgener, bu yönteminde Türkiye’de bilinmesine katkı sağlamıştır.¹⁴¹

Sabri Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler* isimli kitabında Osmanlı Devleti’nin iktisadi yapısını incelemiş ve sonra da zihniyetin kapsamlı bir tanımını yapmaktadır. O dönemin dünyasında popüler olan Marksist akımlar ve dönemin aydınlarının bu akımlardan etkilenmesi Ülgener’in eleştirdiği konulardan biridir. Batı aydınları ve Türk aydınlarının karşılaştırmasını da yaptığı kitabında Türk aydınlarının kendi içlerinde sorgulama yapması gerekliliği sonucu ortaya çıkmaktadır. İzm’ler kısmında ise sloganların toplum içerisindeki etkisi ve -izm’li terimlerin klişelerden ibaret olduğu görüşlerini belirtmiştir.¹⁴²

2.2. Sabri Ülgener’in Metodolojisi

Sabri Ülgener, bir akademisyen olarak çalışmalarında klasik iktisat çizgisinin aksine insan odaklı bir iktisat anlayışı sunmaktadır. Ona göre “*iktisat ilmi içtimai ilimler zümresine dahil bulunmaktadır. İçtimai ilimler ise insanın alelade müşahid vaziyetinde kalmayıp bizzat aktif rol oynadığı vak’a ve hadiselerin ilmidir.*”¹⁴³

Ülgener’in hayatında üniversite yıllarında ve sonrasında da etkilendiği birçok isim olmuştur. Çocuk yaşta öğrendiği Almanca ve öğrencilik yıllarında üniversitedeki Alman

---

¹⁴¹ Köksal Pekdemir, “Sabri F.Ülgener: Zihniyet ve Din-İslam Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı” *İslami İlimler Dergisi*, 12/1, (2017), s.205-206.

¹⁴² Aksoy, “Sabri Ülgener Bağlamında”, 23.

¹⁴³ Sabri F. Ülgener, *İktisat Dersleri I*, İstanbul: Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti, 1952, s.7.

hocalar aslında onun geleceğine yön vermiştir. Dönemin akademik çizgisi olan Gökalp-Durkheim pozitivisminden sonra Türkiye'ye ulaşan Weberci görüş, Sabri Ülgener'in vasıtasıyla adını duyurmuştur. Gökalp-Durkheim gibi Ülgener-Weber çizgisi oluşmuştur. Weber'in olayları anlayıp-yorumlayan tarzı, metot olarak Ülgener'in üzerinde durduğu zihniyet araştırmaları açısından daha cazip olmuştur.¹⁴⁴

Literatürde, Sabri Ülgener ile ilgili ortaya koyduğu eserlerinden yararlanan ve aynı zamanda da Ülgener'in öğrencisi olan Ahmed Güner Sayar Ülgener-Weber çizgisini şöyle ifade etmektedir:

“Bu bağlamda, zihniyetin önemli bileşenlerinden biri olarak nitelendirdiği din ile iktisadi faaliyet arasındaki ilişkiyi anlamacı yöntem ile kurmaya çalışan Ülgener, Türk modernleşmesinin ana hattını oluşturan Gökalp-Durkheim çizgisi karşısında Ülgener - Weber çizgisini yaratmıştır”¹⁴⁵

Tanıştığı Alman ekolü sonrasında Werner Sombart, Max Weber ve Henri Pirenne metodolojik olarak Ülgener'in etkilendiği isimler arasındadır. Özellikle Ülgener'in Osmanlı'nın çözülme devri zihniyeti incelemesinde Weber'in kapitalizm ve Protestanlıkla ilgili oluşturduğu tezin Osmanlı'ya uyarlanmış hali gibi olduğuna dair fikirler mevcuttur.¹⁴⁶ Dolayısıyla ona, Türk Weber'i benzetmesi yapılır.

Max Weber'in kapitalizm ile ilgili yaptığı çalışmalar onu kapitalizmin birçok dönemde kendisini gösterdiği, fakat tarihte yer alan Reform Hareketi ile kapitalist ruhun din ile

---

¹⁴⁴ Ahmet Aksoy “ Sabri Ülgener Bağlamında Türkiye’de Zihniyet Dönüşümü ve İktisadi Zihniyet ” Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2018, s.27.

¹⁴⁵ Sayar, *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi*, 253.

¹⁴⁶ “Weber ve Sombart’ın kapitalist gelişim dinamiklerine yönelik çözümlemelerinden hareket eden Ülgener, aynı gelişmenin Osmanlı-İslam dünyasına neden vuku bulmadığı sorusu üzerine odaklanır” alıntı, Ergin Çağman “Sabri F. Ülgener’in Metodolojisi Kaynakları ve Bazı Kavramlarına Dair Eleştiriler” *Öneri Dergisi*, 12/45, (2016) , s.97.

buluşup sonunda ideal bir tip oluşturabildiği sonucuna çıkarmıştır. Modern kapitalizmin Doğu’da değil de Batı’da ortaya çıkmasını ise kapitalizmin ruhu dediği bu ideal tipe dayandırmaktadır.¹⁴⁷

Weber’in ideal tipi anlattığı sözlerden bir kısmı şöyledir:

“İdeal kapitalist girişimci tipi gösterişten ve gereksiz harcamalardan, kendi gücünün bilinçli hazzından, dıştan kendisine yönelen ve ona oldukça rahatsız edici gelen toplumsal ilgiden utanır. Diğer bir deyişle onun yaşama biçimi, Franklin’in alıntı yapılan vaazında açıkça ortaya çıktığı gibi kendinde belli bir asketik nitelik taşır. Soğuk bir alçakgönüllülük bu ideal tipte seyrek değil, çok sık rastlanan bir özelliktir. O, Benjamin Franklin’in açıkça önerdiği tedbirlilik konusunda gerçekten samimidir. Sözü edilen bu tipin, kendi şahsı ve kendi servetiyle, irrasyonel bir duygu olan “işini iyi yapma”nın dışında hiçbir ilgisi yoktur.”¹⁴⁸

Alman tarihçi ve filozof Wilhelm Dilthey ve Alman tarihçi okulu, Ülgener’in yöntem oluştururken bütüncül bir yapı oluşturmasında rol oynamıştır. Fakat Weber’in oluşturduğu ‘ideal tip’ Ülgener’in yöntem arayışında galip gelmiştir.¹⁴⁹

Weber’in en meşhur eserlerinden biri olan *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* isimli eserinde bahsettiği bu ideal tip, kapitalizmin gelişmesinde rol oynayan ve Protestanlık mezhebinin bir kolu olan Kalvinizm inancından doğduğu iddiasını taşımaktadır. Ülgener de İslam dininde kapitalizmin ideal tipinin ‘Melamilik’¹⁵⁰ ile olabile-

---

¹⁴⁷ Selman Ortaköy “Sabri Ülgener ve Max Weber’de İktisadi Zihniyet”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2014, s. 7-8.

¹⁴⁸ Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Milay Köktürk, Ankara: Bilgesu, 2011, s. 39.

¹⁴⁹ Çağman, “Sabri F. Ülgener’in Metodolojisi, Kaynakları ve Bazı Kavramlarına Dair”, 96.

¹⁵⁰ “Melâmiyye (İkinci Devre Melâmîleri, Bayramîler). Bayramî Melâmîliği’nin kuruluşu Hacı Bayrâm-ı Velî’nin önde gelen müridlerinden aşk ve cezbesi galip Ömer Dede Sikkîni ile (Emîr Sikkîni) ilim, zühd ve takvâ sahibi Akşemseddin arasında geçtiği rivayet edilen ve Emîr

ceği anlamını taşıyan bir görüş içerisinde olmuştur. Erken dönem İslam tarihine bakıldığında zaten çalışmanın ve rızık peşinde olmanın öneminin vurgulandığını, fakat tasavvufla beraber ortaya çıkan özellikle de Batını görüşte var olan ‘az olana kanaat etme’ felsefesi Ülgener’in başlıca eleştirilerinden biridir. Weber ve Ülgener’in ortak noktası kapitalizmi ‘zihniyet’ açısından analiz etme çabalarıdır. Dönemin ruhunu yansıtan zihniyeti oluşturan yegâne unsurlardan biri de din faktörü olduğu için, araştırmalarının önemli bir temelini din eksenli bir şekilde yapmışlardır.¹⁵¹

Weber’in kapitalizmi incelediği “nedensel çoğulculuk kuramı”, Ülgener’in de metodolojisine sirayet etmiştir. Ülgener’in etkilendiği diğer isimlerden biri olan Werner Sombart ise marksist ve neoklasik iktisat çizgisine karşı bir tez ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Sombart’ın klasik iktisat çizgisine karşı duruşu Ülgener’i etkilemiş, fakat onun Weber gibi çoğulcu bir kuram yerine iktisat araştırmalarını zihniyet, teknik ve hukuk sistemi olarak üç unsura indirgemesi Ülgener’e göre iktisat alanında yapılan araştırmalar açısından yetersiz olmuştur.¹⁵²

Ülgener, Werner Sombart’ın çalışmalarında değindiği ‘zihniyet’ kavramından etkilenerek zihniyet araştırmaları alanına ilgi duymaya başlamıştır. Onun iktisadi araştırmalarında ‘insan’ı öne çıkaran akademik duruşu Ülgener’in de kendi yöntemini oluşturmada belirleyici bir rol oynamaktadır.

Sosyoekonomik tarih anlayışının öncülerinden biri olan Henri Pirenne, Ülgener’i Ortaçağ ve kapitalizmi oluşturan unsurları incelemesi açısından etkilemiştir. Pirenne’nin

---

Sikkîni’nin tarikat taç ve hırkasını terkedip melâmet neşvesini izhar etmesiyle sonuçlanan olaya dayandırılmaktadır.” alıntı, DİA, "Melâmiyye", DİA. (Ankara: TDV Yayınları, 2004) 29/29.

¹⁵¹ Ahmet Aksoy “Sabri Ülgener”, 24.

¹⁵² Ahmet Özkiraz, “Sabri F. Ülgener’de Zihniyet ve Geri Kalmışlık: Osmanlı’dan Günümüze Yapısal Bir Çözümleme” *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi*, 36, (2007), s.37.

tezinde kapitalizmin oluşumunda öne çıkan unsur ticaret ve tüccarlardır. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* kitabında Osmanlı'nın sosyo-ekonomik yapısı içerisinde önemli bir yeri olan tüccarlar ile ilgili analizler yapmıştır.¹⁵³

Sabri Ülgener, marksist ekonomi anlayışından ekonomik unsurların zihniyeti nasıl etkilediği ile ilgili olarak çalışmalarında yararlanmıştır, fakat marksist kuramlardan biri olan 'alt yapı-üst yapı' arasındaki ilişkiyi net olarak ortaya çıkarmamıştır.¹⁵⁴

Sombart, Weber ve Pirenne, Ülgener'in 'Osmanlı'nın Çözülme Devri' olarak adlandırdığı dönemin analizini yaparken metodolojisini oluşturmasında etkilendiği şahıslar olmuşlardır, fakat Ülgener onlardan aldıklarıyla kendi yolunu oluşturmuş, Osmanlı Devleti'ni kendi oluşturduğu sosyal tarih anlayışıyla analiz etmeye çalışmıştır. Çalışmalarında İbn-i Haldun, Mevlâna ve Ahmet Cevdet Paşa'nın önemli tezlerine de atıf yapmaktadır. Sabri Ülgener, zihniyet araştırmalarında kullandığı kaynakları ikiye ayırmaktadır. Birincisi doğrudan kaynaklar (kişisel gözlemler, seyahatler vs.), ikincisi ise vasıtalı kaynaklar dediği edebi eserler, hukuk ve kanunlarla ilgili olan yasalardır. Özellikle *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* çalışmasında olayları çözümleme edebi eserlerden yararlanmıştır. Şiirleri, siyasetnameleri kısaca onun ifadesiyle 'Ortaçağ ahlakçılarının' eserlerini araştırmasına dahil etmiştir. Ülgener'in eserindeki izlediği yöntem Uğur'a göre Fransız tarih ekolü olan Annales Okulu'na yakındır.¹⁵⁵ Annales Okulu'nun kurucularından biri olan Henri Pirenne, Ülgener'in akademik açıdan örnek aldığı isimlerden biridir. Pirenne'nin de yaptığı gibi Ülgener de araştırmalarına insan ve kültür kavramlarını temel alarak başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin iktisadi ve toplumsal zihniyetinin tasavvuftan doğduğu görüşü çalışmalarının önde gelen iddialarından biridir. Doğuşu tasavvuftan olan bu zihniyetin bozulması ise ekonomik ve sosyal sebeplerle alakalıdır. Tasavvuf, zihniyetin bozulması ve sonucunda ortaya

---

¹⁵³ Abdülkadir Zorlu, "Sabri Ülgener'i Yeniden Okumak: Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslam ve Kapitalizm", *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 2/9-10, (2006), s.185.

¹⁵⁴ Çağman, "Sabri Ülgener'in Metodolojisi, Kaynakları ve Bazı Kavramlarına Dair", 98.

¹⁵⁵ Aydın Uğur, "XIX. Yüzyıl Alman Tarih Felsefesi Geleneği ve Bir Türk Bilim Adamı: Prof. Sabri Ülgener", *Toplum ve Bilim*, 23, (1983), s.131.

çıkan daralma ve içe kapanıklık haline uygun bir temel oluşturmuş hatta bu durumu idealize edip çözüm sunmuş gibidir.¹⁵⁶

Ülgener'in metodolojisinde büyük ölçüde etkilendiği Max Weber, Avrupa-merkezci paradigmanın kavramsallaşmasında öne çıkan isimlerden biridir. Weber'in sosyolojisinde rasyonel- irrasyonel karşılaştırması aynı zamanda Batı ve Doğu'nun, Hristiyanlık ve İslam dininin karşılaştırmalı analizidir. Ona göre Hristiyan Batı, akılcılığı ile kapitalizmin özünü oluşturabilmiş, ilerlemeci ve gelişmeye açık bir şekilde Doğu'nun geleneksel ve içe dönük dünyasına galip gelmiştir.¹⁵⁷

Kapitalizmin varoluşunu rasyonalite ile ilişkilendiren Weber'in bu tezine gelen eleştiriler arasında, rasyonelliğin gerçek hayatta Weber'in bahsettiği şekliyle idealize olmadığı gibi yorumlar mevcuttur. Avrupa'nın yayılcı politikasının sebeplerinden biri olan yeni yerler keşfetme arzusu Ortaçağ kapitalizminin rasyonel olmayan bir özelliğidir.¹⁵⁸ Bu yönüyle Weber'in tezi hatalı bulunmaktadır.¹⁵⁹

Weber'in Hristiyanlık dini içerisinde konumlandığı kapitalizmin ruhunu, Sabri Ülgener İslam'a uyarlamaya çalışmıştır fakat göz ardı edilen nokta bu uyarlama yapılırken Weber'in sosyolojisinde öne çıkan Avrupa-merkezci tavrın kendi çalışmalarına da sirayet ettiğiidir. Weber'in tezinden yola çıkarak gelişmenin katî şartının kapitalizm olduğu fikriyle çalışmalarına yön veren Ülgener, bu ön koşulla hareket ederek zihniyet araştırmalarında Batı'nın sunduğu değerleri ve kavramları kullanmaktadır.

---

¹⁵⁶ Zorlu, "Sabri Ülgener'i Yeniden Okumak", 195.

¹⁵⁷ Umut Erdoğan-Tuğçe Poyraz, "Logos-Merkezcilik Temelinde Weber'de Batı ve Doğu Kavramları" *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (1), (2022) s. 281.

¹⁵⁸ Ortaköy, "Sabri Ülgener ve Max Weber'de İktisadi Zihniyet", 48.

¹⁵⁹ "Mielants'a göre de Weber'in tezi kapitalizmin doğuşunu tarihsel olmayan modernist bir yaklaşımla ortaya koymaya çalışan hatalı tezler arasındadır." alıntı, Ortaköy, s.48.

2.3. Sabri Ülgener'in Zihniyet Tarihçiliğine Yöneltilen Eleştiriler

Ülgener'in Osmanlı Devleti'nin zihniyet analizini yaptığı *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* isimli eserinde kaynak olarak tercih ettiği edebi metinler, her ne kadar zihniyet araştırmalarında önemli olsa da tarihçilik açısından yetersiz kaldığı şeklinde eleştirilere maruz kalmıştır. Araştırmalarında belirli bir kronoloji olmadan çalışması ve Weber'in metodolojisini takip ederek Osmanlı'ya uyarlaması kendi dalında özgün bir eser olması gerçeğini değiştirmemektedir.

Barkan, Ülgener'in kullandığı edebi kaynaklar haricinde bir de o dönemi yansıtan canlı ve gerçek iktisat tarihi belgelerini kaynak olarak aldığı ve analiz ettiğinde çalışmasının birçok konuyu aydınlayacağı görüşünü taşımaktadır. Fakat o dönemlerde henüz arşiv belgelerine ulaşma ve tasnif etme henüz yetersiz bir boyuttadır.

“Mültezim, tüccar veya sermayedar birkaç mümessil şahsın hal tercümesi, büyük ticaret evlerinin muhasebe defterleri ve muhaberatı, iktisadi münasebetlerden doğan ihtilaflara ait mahkeme karar ve zabıtları, vasiyetnameler, miras taksimi maksadı ile mahkemelerce tanzim edilmiş mal envanterleri, tüccar, esnaf ve iâşe meseleleri ile ilgili olarak Devletin aldığı tedbirlere ait arşiv vesikaları, Devlet maliyesi ile alakaları dolayısıyla iltizam işlerine ait Devlet muhasebe defterleri, tüccar ve esnaf hayatını canlandıran halk masalları, roman ve seyahatnameler.. ilh gibi canlı kaynakları dillendirmek ve rakamlarla konuşmak imkanları hasıl olunca bugün bahis konusu tetkikler sahasında zihin için karanlık kalan birçok meseleler bambaşka bir ziya altında aydınlanmış olacaktı. Fakat bütün bu zikredilen canlı kaynaklardan büyük bir kısmı, yalnız müellif için değil, fakat bütün Türkiye iktisat tarihçileri için malesef ve ebedi olarak mevcut bulunmamaktadır. Bu kaynaklardan diğer bir kısmı da henüz istifade edilebilecek şekilde tasnif ve tertip edilmemiş, terkibi eserlerin yazılmasını kolaylaştıracak yaklaşımcı çalışmalar, monografiler henüz neşredilmemiştir.”¹⁶⁰

---

¹⁶⁰ Ömer Lütfi Barkan, “Bibliyografya”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, no:55, (1951), s.166.

Barkan'ın eleştirdiği bir diğer nokta, Ülgener'in araştırmalarında zihniyeti oluşturan temel kıymet ve idealleri anlatırken normatif ahlak kaidelerinden esinlenerek oluşturduğu yönteminin realize ederek yapılması gerekliliğidir.¹⁶¹

Barkan gibi düşünene ve aynı zamanda onun öğrencilerinden biri olan Mehmet Genç, iktisat tarihinin araştırılmasında arşivin önemini vurgular. Doktora tezini yazacağı dönemde arşiv çalışmalarının yetersizliği nedeniyle uzun uğraşlar vererek belgelere ulaşıp analiz eden Genç, arşivi tarihin hammaddesi olarak görür ve hammaddenin teori ve hipotezlerle işlenerek ortaya bir ürün çıkarılması gerekliliğini ortaya koyar. Ona göre iktisat tarihi araştırmacısı bir konuyu araştırırken birinci kaynaklardan yararlanmak zorundadır. Aksi takdirde özgün bir eser ortaya koyamadan var olanın içinde tutunmaktan öteye geçemez. Genç, çalışmalarında birçok metodolojiyi sentezleyerek kendi oluşturduğu yöntemini Osmanlı ekonomisini anlatmak için kurgular.¹⁶²

Ülgener ise geçmişte Weber'in zihniyet araştırmalarında çizdiği yoldan gitmekten başka çare olmadığı görüşünü taşır. Weber'in din sosyolojisi ve din-iktisat ilişkisini ortaya koyan görüşlerini kendi araştırması içinde değinmenin kaçınılmaz olduğunu belirtir.¹⁶³

İnalcık ve Faroqhi, Ülgener'i kaynaklar ve kronoloji üzerinden eleştirmiştir. Pozitif bilimlerde yöntem olarak tercih edilen 'açıklayıcılık yerine 'anlayıcılık' ilkesini kullanıp arşivlere yönelmemesi, bu eleştirilere sebebiyet vermiştir. Ona göre zihniyet araştırmaları pozitif bilimler gibi tek bir neden-sonuç ilişkisiyle açıklanamayacak geniş bir alanı kapsar. Ahmet Tabakoğlu da bu durumu spekülative bulmuştur.¹⁶⁴

Zihniyet tarihçiliğinde vasıtalı kaynaklar olarak isimlendirilen edebi metinlerin müelliflerinin yazdıkları eserleri hangi amaçla kaleme aldıkları veya yazdıkları eserlerin

---

¹⁶¹ A.g.m., 167.

¹⁶² Abdullah Mesud Küçükkalay, "Kaotik Bilgiden Senkronik Bilgiye Bir İktisat Tarihi Teorisi: Mehmet Genç" *Divan*, 12/22, (2007) s.120.

¹⁶³ Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din, İslam, Tasavvuf ve Çözölme Devri İktisat Ahlakı*, İstanbul: Derin Yayınları, 2006, s.15.

¹⁶⁴ Çağman, "Sabri Ülgener'in Metodolojisi, Kaynakları ve Bazı Kavramlarına Dair", 102.

dönemin ruhunu gerçek anlamda yansıtip yansıtmadığı tartışma konusudur. Ülgener ise, zihniyet ve edebiyatın birlikte anlatılması gerektiği kanaatinde:

“Geçmiş zihniyet tablosu ile yeni baştan “inşa” etmenin yolu ve yöntemi, anlaşılıyor ki, bir noktadan öteye (diğer kaynaklar bir yana), zihniyet araştırmaları ile sanat ve edebiyat tarihini bir çatı altında yan yana getiriyor, aralarında bir çeşit kader ortaklığı kuruyor. Bu ortaklıkta araştırmacı için önemli olan neyin neye bağlı ve nelerin sonucu olduğu değil, birinin yol boyu öbürünün dili ve anlatımı ile kendini açıklıyor.”¹⁶⁵

Ayrıca Ülgener’in Osmanlı tarihi ile ilgili metinlerinde kullandığı dil ve üslup eleştirilmiş, bazı kavramları kullanırken ya da olayları anlatırken kullandığı ifadeler ‘bilimin nesneliliği’ konusunda sorgulamaya neden olmuştur. Çağman’a göre Ülgener’in yazılarında samimi ve duygularını dışa vuran ifadelerle oluşturduğu bir dil kullanması bir bilim adamı için objektifliğe risk oluşturan bir unsurdur.¹⁶⁶

Ülgener’in *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* kitabında değindiği Osmanlı’nın kendi verdiği adıyla ‘çözülme devri ’ya da ‘Ortaçağlaşmış’ yıllarını analiz ederken kronoloji kullanmaması, bahsettiği kavramlar ve olaylar açısından bir eksiklik ve muğlaklık oluşturur. Bunun yanı sıra, dönemin meşhur isimlerinin yazdığı eserlerde yer alan toplum ve manevi değerlerle ilgili oluşturdukları yasalar, normlar ve kanunlar Ülgener’in tersten okumasıyla şekillenmiştir. Ülgener, Osmanlı toplumunda bir bozulma hali olduğundan, dönemin ‘Ortaçağ Ahlakçıları’nın da yazdıkları eserlerle halkı doğruya yöneltme çabasında olduklarını iddia etmektedir. Ülgener’in dönemin eserlerine bakıp iddia ettiği görüşü, o dönem için bir genelleme niteliği taşımaktadır. Gerçekten öyle olup olmadığını araştırmak ciddi çalışmalar gerektirmektedir.

---

¹⁶⁵ Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul: Derin Yayınları, 2006, s.11.

¹⁶⁶ Çağman, “Sabri Ülgener’in Metodolojisi”, 98.

2.4. Sabri Ülgener ve Self-Oryantalizm

Edward Said'in *Oryantalizm* eserinden hareketle şarkiyatçılık ile ilgili birçok tezler ve kavramlar ortaya atılmış, geliştirilen çalışmalarla birlikte yeni terimler literatüre kazandırılmıştır. Fakat, Said'in eserinden önce, 1927 yılında self-oryantalizm kavramını *Antonio Chuffat Latour* bir eserinde Çin'i tanımlarken kullanmıştır.¹⁶⁷

Self-oryantalizm, kelime manası olarak "kendi kendini Doğululaştırmak" gibi okunsa da terim manasıyla Doğu'nun Batılı değerler ile kendisini açıklaması, kendini Batının değerleriyle var etmesi şeklinde açıklanabilmektedir. Bezci ve Çiftçi'nin oryantalizm ve self-oryantalizm ilişkisini açıkladığı benzetmesiyle:

*"Oryantalizm, Batı icadı bir silahtır ve namlusu Doğu(lu)ya, Batı(lı) tarafından doğrultulmuştur. Self Oryantalizm ise, Batı icadı silahın, Batı rol modelinden beslenen Doğu(lu)nun silahıdır ve self oryantalizm'in namlusu, otantik Doğu(lu)ya, bizzat Doğu(lu)nun kendisi tarafından doğrultulmuştur. Otantik Doğu(lu) toplumsal organizma, her halükarda oryantalizm ya da self oryantalizm silahının namlusunun ucundadır ve her iki durumunda da nesne konumdadır."*¹⁶⁸

Türkiye'de Arif Dirlik'in kavramsallaştırdığı self-oryantalizm kavramı, devletlerin bağımsızlıklarını kazanmaya çalıştıkları süreçte, moderniteyi çıkış yolu olarak gören liderler ve sömürge devletlerin gittikleri yerlerdeki temaslarıyla birlikte var olmaya başlamıştır.¹⁶⁹ Bu süreç derinlikli bir şekilde ele alındığında, alt yapısında modernlik teorisinin yattığı bilinmektedir. Modernliğin ortaya çıktığı süreçte Batı'da gelişen olaylar, ona dışarıdan bakan öteki toplumların ilgisini çekmiş ve zamanla modernlik kavramı bu ilgiye karşılık ulusların gelişmesi için tek çıkış yolu olarak görülmeye başlanmıştır.

---

¹⁶⁷Ignacio Lopez-Calvo, *Imaging the Chinese in Cuban Literature and Culture*, Gainesville: University Press of Florida, (2008), s.227.

¹⁶⁸ Bünyamin Bezci ve Yusuf Çiftçi, "Self Oryantalizm: İçimizdeki Modernite Ve/Veya İçselleştirdiğimiz Modernleşme" *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7/1, (2012), s.141.

¹⁶⁹ Arif Dirlik, "Chinese History and the Question of Orientalism", *History and Theory*, Volume. 35, Issue. 4. (1996) s.1.

Bu algının ilk ortaya çıkışı Doğu Asya olarak görülmektedir.¹⁷⁰ Örnek olarak, Japonya'nın bölgedeki diğer devletlerden önce gelişmesi ve onun modernleşmesi Asya içinde de onu Modern/Batılı ülke konumuna geçirmiş ve self-oryantalizmi Asya kendi içerisinde Japonya üzerinden gerçekleştirmiştir.¹⁷¹

Kültür emperyalizmi ya da entellektüel mânâda emperyal bir girişim olarak da faaliyet gösteren Batı oryantizmi, ilişkili olduğu devletlerde (özellikle sömürgeleştirilmiş devletlerde) toplumun içerisinde yer alan 'elitler' vasıtasıyla self-oryantalizm paradigmasına dönüşür. Batı'nın kendilerinden üstün olduğu ilkesini kabullenip, bu üstünlüğün getirilerini içselleştiren bu kesim self-oryantalizmin yayılmasında güçlü bir unsur olmuş ve bu şekilde Doğu toplumlarında 'Batı tipi aydın' ortaya çıkmıştır.¹⁷²

Dirliğin değindiği kültürel özcülük kavramı, self-oryantalizmi oluşturan unsurlardan biridir. Dirliğin görüşü, kültürel özcülüğe rastlanan toplumlarda tek tip bir yaşam stili oluşturulmaktadır. Asıl konu, bu tek tipliğin Avrupa-merkezcilik esas alınarak oluşturulmasıyla ilgilidir. Bu durumun getirisi olarak toplumun homojenleştirildiği ve sonucunda kimliksizliğin oluşturulduğu görüşleri mevcuttur.¹⁷³

Ulus devletler ortaya çıktıktan sonra, onların yeni bir düzen kurma çalışmalarında ortaya koydukları kanunlar, toplumsal hayat içerisinde yer alan televizyon, sinema, moda ve sanat gibi birçok araç self-oryantalizmi beslemiştir ve devamlılık açısından olanak sağlamıştır. Zamanla karşı ya da alternatif görüşler ortaya çıksa da kendi içinde self-oryantalizmi beslemekten öteye gidememiştir. En başta Batı'nın temasıyla ortaya

---

¹⁷⁰ Sean Golden "Orientalism in East Asia: A Theoretical Model", *Inter Asia Papers*,12, (2009), s.9.

¹⁷¹ Bezci – Çiftçi, "Self Oryantalizm", 144.

¹⁷² A.g.m., 149.

¹⁷³ A.g.m., 151.

çıkan bu durum, sonrasında Doğu'nun kendi içerisinde aşması gereken bir hale bürünmüştür. Ulus devletlerde ortaya çıkan tek millet, tek dil gibi toplumu homojenleştirici unsurlar da self-oryantalizme hizmet etmektedir.¹⁷⁴

Türkiye özelinde self-oryantalizmin doğuşuna bakıldığında Osmanlı Devleti'nin oryantallizm ile tanışması söylenebilir. Osmanlı'nın Batı ile tanışma ve modernleşmeye başlama süreciyle birlikte Osmanlı'da ortaya çıkan 'Batı tipi aydın' kesim, self-oryantalizmin taşıyıcıları olmuştur.

Bryan Turner, modernleşmeyle birlikte 19. yüzyılda ortaya çıkan İslam dininin de çağa ayak uydurması gerektiğini düşünen kesimin Weber'in görüşlerini takip etmesine dikkat çekmektedir. Turner, Max Weber'in 'İslam'ın kapitalizme uygun olmadığı ve kapitalizmin de Avrupa'dan başka yerde ortaya çıkamayacağı' görüşünü eleştirirken, Weber'in görüşlerinin oryantallizm ve Avrupa-merkezcilik paradigması çizgisinde olduğunu vurgulamıştır. Ancak, Weber'in kapitalizmi ortaya çıkararak kesimin ancak şehirli bir kesim olduğu görüşünü çürütmek isterken, bunu İslam'ın aslında şehirli bir din olduğunu ve taşıyıcılarının savaşçılar değil, tüccarlar olduğunu İslam tarihinden örneklerle pekiştirmiştir. Turner'ın tüm bu çabasına rağmen, görüşlerinin temelinde yatan gelişme ve ilerlemenin ancak kapitalizm ile mümkün olduğu fikrinin kabul edilmesi, aslında Turner'ın çalışmasının oryantallizm eleştirisi gibi gözükürken, yine oryantallizme hizmet eden bir çalışma olmuş olmasından öteye geçememiştir.¹⁷⁵

Turner'ın İslam ve kapitalizm görüşleri gibi, Sabri Ülgener de 'Osmanlı'nın neden kapitalistleşemediği' sorusunu sorup bu soruya cevap olarak da Osmanlı Devleti'nin kendi ifadesiyle 'Ortaçağ' olarak adlandırdığı döneminin bir zihniyet araştırmasını yapmaya girişmiştir. Sabri Ülgener bir iktisatçı olarak Osmanlı ile ilgili araştırmalarında iktisat zihniyeti kavramını öne çıkarmış ve bir dönemin ya da devletin iktisadi

---

¹⁷⁴ "Her uluslaşan Doğulu toplum içindeki farklılıkları görmezden gelerek onları ulusun içinde eritmeye çalışmaktadır. Az geliş(tiril)miş bölge toplumsallıklarına ulusal gelişimi tamamlayan, batılaşanların bakış tarzı oryantallistçe olmaktadır. Japonların Ainulara, Çinlilerin Tibetlilere ve Türklerin Kürtlere bakış tarzı self oryantallizme istisna oluşturmaz." alıntı, Bezci ve Çiftçi "Self Oryantalizm" s.161.

¹⁷⁵ İrfan Kaya, "Sosyolojik Düşüncede", 2001-2002.

faaliyetlerinin araştırılmasında zihniyetin anlaşılmasında o araştırmacının eksik kalacağı-
nın üzerinde durmuştur. Sabri Ülgener, Bryan Turner gibi İslam'ın savaşılar yerine
tüccarla vasıtasıyla yayıldığı fikrini benimsemiştir. Ona göre, Müslümanların kutsal
kitabı olan Kuran-ı Kerim'de yer alan ayetlerin bir kısmı esnaf ve zanaatkarlardan olu-
şan şehirli küçük bir burjuva sınıfına yöneliktir.¹⁷⁶

Bir devletin gelişmesinin şartı olarak kapitalizm düzenine geçmesi fikri, Ülgener'in
modernlik teorisi ve Batı kaynaklarından etkilendiğini göstermektedir. Ülgener'in ça-
lışmalarında yer alan bu etki self-oryantalizme götürebilecek bir tavidir. Çünkü "Os-
manlı Devleti neden kapitalistleşemedi?" sorusu tek başına bir sorudan ibaret olsa da
altında yatan teoriler hesaba katıldığında self-oryantalist bir yargı olarak nitelenebile-
cek bir sorudur. Ek olarak, Ülgener'in bu sorunun cevabını, Weber'in Protestan ahlakı-
nı kapitalizmin ruhu olarak görüp açıkladığı eserinden yola çıkarak İslam'a ve Os-
manlı'ya uyarılma çabası da Batı'nın değerlerini üstün kabul edip kendi değerlerine
uyarlama çabasıdır. Ülgener'in başta sorduğu sorunun niteliğini verdiği cevaplar etki-
lemiştir.

Doğulu toplumların Batı'nın gelişmişlik düzeyine bakarak modernliğe olan hayranlık-
ları, kültürel bir travma olarak kendini var etmektedir. Bu travma aynı zamanda, kendi
değerleriyle Batı kültürü arasında kalan Doğu'yu bir ikilemin içerisine sokmaktadır.
Ülgener de bu ikilemin içine düşmüş ve kapitalizmin kendi topraklarında kök salama-
masının nedenini tasavvufta bulmuştur. Ona göre, İslam'ın kendi yapısında var olan
çalışma ve üretme bilinci, tasavvuf topluma yayıldıktan sonra kanaat ve azla yetinme
öğretileriyle âdeta yok edilmeye çalışılmıştır.

Sabri Ülgener'in yaşadığı dönemin şartları da bu noktada önemli bir unsurdur. Os-
manlı Devleti'nin parçalanmasıyla yerine Türkiye'nin kurulması, eski sistemden yeni
düzene geçiş, akademik çevresi gibi birçok unsur fikir dünyasına tesir etmiştir. Tüm
bunlara rağmen, özellikle kendi döneminde Sabri Ülgener 'in Türkiye'deki akademik
literatüre zihniyet araştırmalarında önemli bir katkı sağladığı tartışılmaz bir gerçektir.

---

¹⁷⁶ Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, İstanbul: Der Yay.,1981, s.65.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SABRI ÜLGENER'E GÖRE ÇÖZÜLME DEVRİ

3.1. Sabri Ülgener'in Ortaçağ Tanımı ve Çözülme Devri Zihniyeti

Ülgener, Osmanlı'nın zihniyet yapısını çözmeye çalıştığı araştırmalarında Batı'nın Ortaçağ düşüncesinden kurtulup moderniteye geçiş sürecinde, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın tam tersi bir şekilde yeniden Orta Çağ'a döndüğünü iddia etmektedir. Bu düşüncesinden yola çıkarak, zihniyet araştırmalarında klasik tarihçilerin Osmanlı'nın duraklama ve gerileme dönemi olarak adlandırdığı dönemi 'Ortaçağ' olarak adlandırır.

Aslında duraklama ve gerileme kelimeleri yerine çözülme kelimesini kullanıp klasik kurgudan kaçınmak isteyen Ülgener, çözülme devrinin önce yavaşça ardından hızlı bir şekilde alçalma dönemi olduğunu vurgular¹⁷⁷. Bu bahsi şu şekilde ifade eder:

“Yüzyıllar boyu azar azar, fakat kararlı bir sebatla yol alan bu çözülme bir başka açıdan Batı karşısında geride kalış dönemi olarak göz önüne alınabilir. Ve nihayet, ister çözülme, ister onun sonucu olarak geride kalış denilsin, bu değişmez alinyazısına bir çeşit Ortaçağlaşma gözüyle bakmakta da sakınca yoktur. Temel değerleri ve kuruluşları ile bir Ortaçağlaşma!”¹⁷⁸

15. ve 16. yüzyılda coğrafi keşifler ile değişen ve gelişen ticaret yollarının iktisadi olarak sağladığı kazançlar, Avrupa'da yer alan devletlerin kalkınması açısından önemli olmuştur. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin toplum yapısında ve ekonomisinde ise, Ülgener'e göre bir durgunluk ve geride kalış söz konusudur. 'Ortaçağlaşma' dediği kavram işte bu noktada ortaya çıkmaktadır. Ona göre 'Ortaçağlaşma' olgusu hayatın içerisindeki pek çok unsurda kendini göstermektedir. En başta siyasette ve ekonomide sonrasında sosyal ve ticari hayatta bozulmalar baş göstermektedir. Merkezi otoritenin güç kaybı, kırsal bölgelerde toprak ağaları ve nüfuzlu kişilerin rolü, lonca teşkilatlarının etkisiz kalması ve din faktörü 'Ortaçağlaşan' Osmanlı'nın parçalanması sonucunu getirmiştir. Bunun yanı sıra yakın doğu şehir tiplerinin tekdüzeliğini, ticaret

---

¹⁷⁷ Sabri Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, 18.

¹⁷⁸ A.g.e., 19.

ile uğraşan tüccar kesimin esnaflaşmasını, sanat erbabı zümresinin geleneksellikten kurtulamayı ve tüm bu belirtilen kavramların yeniliğe ve dışarıya kapalı oluşunu eleştirmektedir.¹⁷⁹

“Şark ticaretinin daralmasıyla istihsâlin şehirler etrafında ziraate, içinde dar ve basık san’at kadrolarına -çarşı esnaflığına- çevrilmesi; arkasından, mâli-iktisadî sahada kıymetli maden ve umûmiyetle para tedavülünün daralışı (aynı iktisada dönüş) vs...Hepsi de kendi boyunda ve ölçüsünde birer gerileme ve belki Ortaçağlaşma alâmeti!”¹⁸⁰

Ülgener’in Osmanlı’da yaşanan bozulmayı anlatmak için kullandığı ‘Ortaçağ’ terimi Batı literatüründe Antik Çağ’dan sonra ortaya çıkan bir dönemdir. Kökleri Hristiyan teolojisine dayanan, kilisenin hakimiyetinde oluşturulan bir toplum yapısı o dönemin Batı imgesinin ana unsurudur. Temeli Batı kaynaklı olan bu terimin Ülgener tarafından Osmanlı Devleti’nin bozulan yönetim ve toplum düzeni için kullanılması, Osmanlı’nın bu dönemini doğru anlama noktasında risk oluşturmaktadır. Benzerlikler olsa birbirinden farklı zaman dilimleridir. Ülgener, iki dönemde de din eksenli bir toplum yapısı oluşu, toplum yapısında ve yönetiminde ortaya çıkan sorunlar gibi birçok konuyu birbiriyle bağdaştırmıştır. Fakat, o dönemdeki Osmanlı dünyası ve orta çağ Avrupa medeniyeti birbirlerinden çok farklı yapıları olan iki ayrı toplumdur.

İlginç olan, “Ortaçağlaşma” kavramını sadece Ülgener değil, birçok Doğulu araştırmacı kendi toplumunun tarihini tanımlamak için kullanmıştır. Orta Çağ kavramı etrafında kurulan tarih anlatıları, Batı hegemonyasının yaygınlaşp kabul görmesine hizmet eden bir söylemin ürünü olmuştur. Sömürgeleştirilen ülkelerin Batı’dan önce geri kaldığını ve “Orta Çağ devrine” döndükleri şeklindeki varsayım, Avrupa’nın yayılmacı politikalarında bir iktidar aracı olarak etkili bir rol oynamıştır.¹⁸¹

---

¹⁷⁹ Sabri Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, 19-21.

¹⁸⁰ A.g.e., 23.

¹⁸¹ Kathleen Davis and Nadia Altschul. *Medievalisms In The Postcolonial World*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2009, s. 2-3.

Ülgener kendi ifadesiyle belirttiği Ortaçağlaşma dönemine de ‘çözülme devri’ adını vermektedir. Çözülme devri insanını ise, şu şekilde tanımlamaktadır:

“Bol ve ferah yaşamının tattıracağı haz ve zevkin (veya özlemin) hiç bir zaman yabancı olmamakla beraber, o uğurda acele ve telaştan hoşlanmayan, yolunu ve yönünü tayinde görenek ve otorite bağları ile çevrili, dışa ve yabancıya kapalı ve nihayet işinde ve hesabında götürü bir insan.”¹⁸²

Ülgener’in oluşturduğu bu tipolojiyi değerlendirmeye geçmeden önce, çözülme devri zihniyetini ele almak gerekmektedir. ‘Çözülme Devri’ araştırmalarında dönemin zihniyetini incelerken takındığı tavrı şu şekilde oluşturur:

1. *“Göz önüne alınan çağın ve çevrenin iktisat ahlâkını ve zihniyetini az çok geniş ve toplu bir tablo halinde belirtebilmek. Böyle bir tablo, çevrenin tipik mümessili sayılabilecek insanın (iktisat süjesinin) belli başlı davranış şekillerini, kendine has dünya görüşlerini bir araya getirerek elde edilebileceği için ister istemez sentetik ve -itiraf edelim- biraz da sun’î bir derleme karakterini taşıyacaktır. Çağın iktisat ahlakının ve zihniyetinin böylece genel ve kaba bir taslağını elde ettikten sonra geriye giderek:*

2. *O zihniyetin yüzyıllar boyu belirleme ve şekillenmesinde değişik faktörlerin, özellikle din ve itikat zümrelerinin payını tayin etmeye sıra gelir. Bu arada zihniyetin oluş ve yayılış sırasında hangi aşamalardan geçtiği, ne gibi akımlarla beslendiği ve yerleşinceye kadar kendi içinde ne gibi direnmeleri yenmek durumunda kaldığı incelenmeye değer sorular arasındadır.”¹⁸³*

Ülgener, birinci maddede değindiği iktisat ahlâkı ve iktisat zihniyeti kavramlarını ayrı ayrı ele almaktadır. İktisat ahlâkı, iktisadî değerler ekseninde olması gereken davranış ve normları oluşturur, iktisat zihniyeti ise gerçekte olan davranışların toplamıdır. İktisat zihniyeti bazı durumlarda iktisat ahlâkı ile örtüşmesine de bazı durumlarda aynı olabilir. Bu noktadan hareketle, ikinci maddede Ülgener’in araştırmalarında yer alan iktisat ve din ilişkisinde ortaya çıkmaya başlamaktadır. Aslında, iktisadi hayatı etkileyen

---

¹⁸² Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, İstanbul: Der Yayınları, 1981, s. 206.

¹⁸³ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, 6.

tek faktörün din olmadığına değinir, fakat Osmanlı zihniyet araştırmasında en çok üzerinde durduğu konulardan biri din olmaktadır. İslam dininin ilk ortaya çıktığı yıllardan Osmanlı'nın son dönemlerine kadar olan iktisadi değişimini sorgular.

Ülgener araştırmalarında kullandığı kaynaklardan şöyle bahsetmektedir:

1. “Zihniyeti aksettirecek olan vesikalar nelerdir?”
2. *O vesikaları kullanırken ne gibi esasları göz önünde bulundurmak lazım gelir? Çeşitli ahlak ve sanat kaynaklarından her birinin zihniyeti gerçeğe uygun şekilde aksettirmek bakımından değeri nedir?”¹⁸⁴*

Birinci soruda, dönemin zihniyetini aksettirecek vesikaların ne olduğunu anlatırken, bir bölgenin içindeki ilim adamlarının birbirlerinden etkilenmelerinin kaçınılmaz olduğuna değinmekte ve komşu medeniyetlerden faydalanmanın da önemli olduğunu savunmaktadır. Edebiyat alanında yazılmış eserlerin zihniyetini anlama noktasında yol göstericiliğini belirtirken, seyahatnamelere ayrı bir ihtimam göstermektedir.

Fütüvvetnâmeler ve tasavvuf ile ilgili eserler gibi, belli bir kesimin oluşturduğu eserleri ahlâk eserleri başlığında toplamaktadır. Şeyh İbrahim Hakkı'nın *Marifetnamesi* ve Nabi'nin *Hayriye ve Divanı* isimli eserlerinin üzerinde durmaktadır. Devrin başındaki değil sonundaki eserlerin taranmasından başlanması gerektiğini savunmaktadır. Bütün bu vesikaların titizlikle incelenip tahlil edilmesi özellikle fütüvvetnâmeler için zorluk taşımaktadır, çünkü fütüvvetnâmeler, kanunları ve usulleri anlatmaktadır. Dolayısıyla, bize neyin olduğunu değil, ne olması gerektiğini söylemektedirler. Ülgener de bu doğrultuda, belki de toplumun bu kanunların tam tersi bir zihniyet taşıyabileceği fikriyle çalışmasını ilerletebileceğinin sinyalini vermektedir. Bu noktada Ülgener'in üzerinde durduğu iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti kavramlarının ayırımı ortaya çıkmaktadır.¹⁸⁵

İkinci soruda yer alan sanat kaynaklarının zihniyeti gerçeğe uygun şekilde yansıtması konusunda, birkaç hususa dikkat edilmesi gerekmektedir. Edebi eserlerin içerisinde yer alan kalıpların süreklilik içerisinde tekrarlandığında, o dönemin doğrusu kabul

---

¹⁸⁴ A.g.e., 41.

¹⁸⁵ A.g.e., 43-49.

edilme ihtimali oluşmaktadır. Buna, kapitalizmin gelişme çağında yazılan Benjamin Franklin 'in "*The Way to Wealth*" isimli eserinden örnek vermektedir.¹⁸⁶

Tarihte ya da zihniyet araştırmalarında kullanılan edebi kaynakların, toplumsal gerçeklikle ilişkisi olduğu doğrudur, fakat bu ilişkinin edebi bir eserde nasıl kurulduğu önem taşımaktadır. Edebi metnin toplum ile ilgili bilgiler vermesi gibi toplum yapısı da edebi metni idrak etme noktasında fayda sağlamaktadır. Fakat, yazar olanı değil, olmasını istediği bir toplumu ya da kişiyi de anlatabilme özgürlüğünde olduğundan, edebi metinlerin dönemin gerçeğiyle uyumlu olup olmadığını kontrol etmek gerekmektedir. Bu bakış açısıyla bakıldığında, Ülgener'in zihniyet araştırmalarında kullandığı edebi eserlerin gerçeği olduğu gibi yansıtıp yansıtmadığı araştırmaya değer bir soru olmaktadır.

3.2. Çözülme Devrinin Temel Kavramları

Sabri Ülgener'in Osmanlı'nın çözülme devri ile ilgili yaptığı araştırmalarında bazı kavramları ön plana çıkardığı görülmektedir. Bu kavramlardan araştırmanın seyri açısından önemli olanları incelemek gerekli görülmektedir.

3.2.1. İktisat Ahlâkı ve İktisat Zihniyeti

Ülgener'e göre, Osmanlı Devleti'nin nesilden nesle aktardığı zihniyetin kodları hasara uğramış ve sonucunda ahlak sistemiyle uyuşmayan bir çözülme devri zihniyeti ortaya çıkmıştır. İktisat ahlâkı ve zihniyeti arasındaki, olması gereken ve olan ayırımını İslam ve Osmanlı tarihinden örneklerle açıklamaktadır. Ona göre, İslam'ın yayıldığı ilk yıllarda ve sonrasında Kur'an ve Sünnet içerisinde çalışmanın ve üretmenin önemi vurgulanırken, sonraki yıllarda tasavvuf ilkeleri olan 'kanaatkârlık' ve 'azla yetinme' gibi olguların ortaya çıktığı görülmektedir. Burada İslam'ın emrettiği 'çalışma' eylemi iktisadi ahlak, tasavvufun ilkeleri ise iktisadi zihniyet kavramlarının açıklaması niteliğini taşımaktadır.

Ülgener'in çalışmasının özünü oluşturan, bu iki kavramdır:

---

¹⁸⁶ A.g.e., 51.

*“Altta, temel değerleri ve politik yapısı ile “Ortaçağlaşmış” bir dünyanın iktisat ahlakı! Ve zamanla onun üstüne gelip oturacak olan ikinci bir tabaka: Çözülme devri zihniyeti!”*¹⁸⁷

Zihniyetin oluşma sürecinde toplumun katmanları arasındaki tavan-taban ilişkisi göze çarpmaktadır. Önce toplumun tavan kısmında oluşan görüşlerin, zamanla aşağıya doğru yayılması gözlemlenmektedir. Tavan kısmı olan üst kısmın fikirlerinin tabanda olan halkın seviyesine inene değin değişime uğrayarak gelişi ve halka gelene kadar hangi yollardan ve bağlantılardan geçtiği sorunları, zihniyetin oluşum sürecinde yaşadığı giriftlerdir. İslam’ın vadettiği iktisat ahlâkı ve dönemin iktisat zihniyeti arasındaki kanallar, ahlâk ve zihniyetin ilişkisini belirlemede büyük bir öneme sahip olmaktadır. Tavanda yer alan görüşleri tabana aksettirirken kitabî olmayan basit, sade bir dil kullanımı, halkın anlayacağı şekilde bir anlatım tekniği gerekmektedir.

Ülgener’e göre: *“İktisat ahlakı, gerçekten hukuk ve şariat hükümleri ile dıştan çerçevelenmiş “kitabi” kaideler demek olmadığı gibi, “muamelat” üzerine din ulemasının farklı görüş ve içtihatları toplamı da değil, insanın gündelik yaşayışında pratik değer ve tercih ölçülerine yönelik telkin ve motifler toplamıdır.”*¹⁸⁸

İktisat zihniyeti kaynaklarını incelerken ele alınan dönemin başındaki ve sonundaki kaynaklar her zaman birbirleriyle tutarlı olmayabilmektedir. Ülgener, devrin başındaki eserlerin kendinden emin tavrı ile dönemin sonunda yer alan eserlerin baştakilere göre daha farklı oluşuna dikkat çekmektedir. Bu husus, sadece dönemsel farklılıklarda değil aynı dönemin içerisinde de oluşabilir. Burada önemli olan tek bir kaynak yerine birden fazla kaynağın incelenip araştırmaya dahil edilebilmesi ve bu kaynakların nasıl bir bakış açısının ürünü olduğunun tespit edilebilmesidir.¹⁸⁹

İktisadî zihniyetin bileşenleri içerisinde yer alan din, Ülgener’e göre iktisadî araştırmalarda her daim yeri olan bir konudur. Fakat kapitalizmin dini buyruklarla uyuşmadığı gerçeğini eleştirmektedir:

---

¹⁸⁷ A.g.e., 18.

¹⁸⁸ Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, İstanbul: Derin, 2006, s.21.

¹⁸⁹ Ortaköy “Sabri Ülgener ve Max Weber’de İktisadi Zihniyet”, 90.

“Farklı dünyalardan olan iktisat ile din aynı paralelde ilerledikleri zaman herhangi bir problem çıkmamaktadır. Ortaçağda din ile iktisat arasında bağlantı kurmanın şaşılacak bir yanı yoktu. Çünkü dünya hayatı ile ahirete yönelik bir hazırlık olan din arasında bir değer uyumsuzluğu yoktu. Asıl şaşırtıcı olan din ile “kapitalist zihniyet” gibi birbirine zıt iki farklı dünyanın, başka bir ifade ile tamamen maddi kazanca ve bu dünyaya yönelik bir anlayış olan kapitalist zihniyetle temelde bu dünyayı öbür dünyaya bir hazırlık dönemi olarak gören din anlayışı arasındaki bağlantı ve köklü birlikteliktir.”¹⁹⁰

Burada Weber’in Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu eserine de eleştirel bir atıf yapmaktadır. Lakin, Osmanlı Devleti’nin neden geri kaldığı ve kapitalizme geçemediği sorusunu sorup, bunun nedenlerini de kendisi araştırmıştır. Sonuç olarak, Weber’e yönelik yaptığı bu eleştiri kendi araştırmalarıyla bir kısım tezatlık taşımaktadır.

3.2.2. İslam ve Kapitalizm

İlk olarak İslam dininin madde ile ilişkisine bakıldığında İslam’ın eşyayı reddetmeyen, insana hizmet sağladığı müddetçe mal edinmeye kötü bakılmayan, orta yol oluşturan tavrı görülmektedir. Helal yollar aracılığıyla harama bulaşmadan servet sahibi olmak, gösteriş ve israftan uzak durmak ve eşyanın kölesi olmamak gibi koşullarla serbest bırakılan bir husustur. Öte yandan kapitalizm sistemi kendi içerisinde sınırları olmayan para odaklı bir ekonomi modelidir. İslam dini insanın ve toplumun dengesini bozmayacak şekilde sınırlar çizerek kurallar belirlemiştir. İnsanları ticarete yönlendirirken helal kazancın da üzerinde durmuştur.¹⁹¹

Ülgener de çalışmalarında buna değinmiş ve İslam dininin madde ile olan ilişkisini Müslümanların kutsal kitabı Kuran-ı Kerim’den ayetler ve Hz. Muhammed’in hadisleriyle incelemeye çalışmıştır.

---

¹⁹⁰Sabri F. Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzm’ler*, Ankara: Mayaş Yayınları, 1983, s.16.

¹⁹¹ Ortaköy, “Sabri Ülgener ve Max Weber’de İktisadi Zihniyet”, 105.

Ülgener'in temelde anlatmaya çalıştığı, Osmanlı döneminde İslam ahlakının 'rasyonel iktisadi bireyin' oluşmasına engel olmadığı, fakat batını tasavvuf akımının buna mani olduğu yönündedir.¹⁹²

Sabri Ülgener'in çalışmasının temelini oluşturan ilk unsur iktisat ahlakı ve zihniyeti, ikinci unsur ise bu kavramları ortaya çıkaran ve onları oluşturan faktörlerdir. Din, bunların içerisinde Ülgener'in üzerinde durduğu faktörlerin başında gelir. Weber'in tezinde kapitalizmin ruhunu oluşturan Protestanlık mezhebi gibi, İslam'ın da buna fırsat verebilecek koşullarda olduğunu savunmakta, fakat İslam'ın ilk zamanlarında olan düsturların tasavvuf vasıtasıyla farklı yorumlanıp buna fırsat vermemesini eleştirmektedir.

İslam'ın tarihsel sürecinde Emeviler döneminde ortaya çıkan toplumdaki dünyevileşme sonucundaki bozulmalara karşılık, zaman içinde maddiyatı geri plana atıp maneviyata yönelme, iç dünyaya meyletme arzusu kendini göstermiştir. Bu süreçte temas edilen bazı medeniyetlerden alınan tasavvufla ilgili kavramlar (çile, zühd gibi), tasavvuf felsefesinin oluşmasına katkı sağlamıştır.¹⁹³

Toplum yapısını oluşturan öğelerden biri olan iktisat disiplininin hayatın merkezine alınarak oluşturulduğu sistem kapitalizmdir. Genellikle 'Sermayecilik' olarak adlandırılan bu sistemin birden çok tanımına karşılık, Özel'in ifadesiyle piyasaya hâkim olma ve onu kontrol altına alma güdüsüyle hareket eden iktisadi üretim tarzı¹⁹⁴ tarihsel sürecinde bir çok noktaya evrilmiş ve sonunda modern kapitalizm dediğimiz halini almıştır.¹⁹⁵

Modern kapitalizmin merkezinde olan iktisadi faaliyetler, toplumu oluşturan diğer öğeleri gölgesinde bırakmakta olup, böylece manevi ve kültürel değerleri arka plana atmaya eğilim göstermektedir. Parasal zenginlik olarak devletleri, çeşitli kurum ve ku-

---

¹⁹² A.g.m., 106.

¹⁹³ Ortaköy, "Sabri Ülgener ve Max Weber'de İktisadi Zihniyet", 106.

¹⁹⁴ Mustafa Özel, *Piyasa Düşmanı Kapitalizm*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995, s.8.

¹⁹⁵ M.Yavuz Alptekin "Kapitalizmin Ortaya Çıkışı: Jeo-Kültürel Yaklaşım" *KTÜ SBE Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, (2015), s.232.

ruluşları kalkındırmış olan bu sistemin toplumun sosyal yapısında nasıl tahribatlar açtığı günümüzde tartışma konusu oluşturmaktadır. Emile Durkheim'in *İntihar* isimli sosyolojik çalışmasında sanayi ve ticaret toplumlarında intihar düzeylerinin yüksek olması, çağdaş toplumların mutluluk seviyesiyle ilgili düşünmeye sevk etmektedir.¹⁹⁶ Çünkü bir toplumu geliştiren ve mutlu kılan, eğitim ve refah seviyesini arttıran sadece maddi değerler değildir. Bununla birlikte toplumun kültürel ve manevi değerleri, sosyal yapının içerisindeki insan ilişkileri ve toplumun içerisinde yer alan her bireyin birbirlerine karşı duydukları güven bir toplumun hayatta kalabilmesi için önemli unsurlardır.

Kapitalizmin Ortaçağ Avrupa'sında ortaya çıkmasından önce, iktisadi faaliyetlerin ön plana alınıp merkezde tutulması fikri birçok kez denenmiştir. Fakat hiçbir deneme, Avrupa'da olan etkiyi göstermemiştir. Bu denemelerden biri de tarihte, İslam ile yönetilen devletlerden olan Abbasi Devleti'nde olmuştur. Toplumun refahı belirli bir düzeye ulaştıktan sonra bile kapitalizme geçilememiştir, çünkü bir toplumun iktisadi olarak hazır olması kapitalizme geçmek için yeterli değildir. Kapitalizmin bireyci tutumuna karşılık, Ortadoğu kültürün toplu yaşama dinamiği ve sosyal yapısı buna müsaade etmemektedir. Abbasiler'in İslam ile yönetilmesi dolayısıyla İslam dininin sosyal yönünün kuvvetli olması, hali hazırda olan düzenin toplumda kabul görüp yeni bir düzene ihtiyaç duymama, kültürün bireyci ve rasyonalist bir sisteme uygun olmaması gibi birçok sebep sayılabilmektedir.¹⁹⁷

İslam ve kapitalizmle ilişkisi olduğu söylenen Hristiyanlık ve Yahudilik dinleri özünde Tanrı'nın ortaya koyduğu emir ve yasaklara uymak, bu dünyayı ahiret inancının şekillendirdiği ölçülerde yaşamak fikirlerini taşımaktadırlar. Maddenin ön planda olup, maneviyatın geri plana atıldığı kapitalizm toplumunda bozulmaların meydana gelmesi sonucu ortadayken kapitalizmin dinler ile ilişkisinin iyi tutulması çabası, sosyal bilimcilerin iddia ettiği görüşlerinde dikkat çeken bir konu olmuştur. Bu çaba Weber gibi Ülgener'e de sirayet etmiştir:

---

¹⁹⁶ Alptekin, "Kapitalizmin Ortaya Çıkışı", 234.

¹⁹⁷ A.g.e., 235.

*“Haşin ve kaba olduğu kadar hesabını bilen ve kollayan bu ruh ‘kapitalist’ zihniyetin ta kendisidir! Garpte büyük keşiflerin bu zihniyetin uyanışı ile aynı asırlara rastlaması elbette basit bir tesadüf eseri olamazdı; aralarında çok sıkı münasebetler bulunduğu aşikârdır.”*¹⁹⁸

Kendisinin de ifade ettiği şekilde kapitalizmin bu saldırgan tavrı ortada iken, onu İslam ile uzlaştırma çabası, belki de o dönemde hâkim olan gelişebilmenin tek yolunun o olduğu inancından kaynaklanmaktadır. Ülgener’in zihniyet araştırmalarında yaptığı gibi, Ülgener’i araştırırken de yaşadığı dönemin zihniyetini okumak gerekmektedir.

3.2.3. Ticaret ve Tüccar Ahlakı

Ülgener, ticaret ve tüccar kavramlarına çalışmalarında birçok kez değinmiş, Weber’in tezinde yer alan kapitalizmin geçiş sürecinde tüccarların ne kadar etkili olduğu görüşünü benimsemiştir. Ona göre, Ortaçağ insanının sadece bugün ile ilgilendiği yarını veya geleceği düşünmediği, maksadın günü geçirmek olduğu bir ortamda, ticaretin de bundan etkilenmemesi mümkün değildir. Buna dönemin eserlerinden olan Mari-fetnâme’den örnek vererek, ânı yaşayıp yarınının sabahını hesaplamadan günü geçirmenin dönemin ruhunda tesiri olduğu iddiasını taşımaktadır.¹⁹⁹ Malın fazlasının insana zarar verdiği, insanın ömrünün mal peşinde koşmayla geçmemesi gerektiği, kendisine yetecek kadar malın lazım olduğu görüşü Ortaçağ fikir dünyasının iktisat tasavvuru olmaktadır. Bir insanın ziyadesinden fazla çaba ortaya koyması, bu çaba içerisinde aceleci olmak, vaktinden önce davranmak Ortaçağ ahlakında “insan-ı kâmil” olarak nitelenen örnek insan olma yolunda ayıp olarak görülen davranışlardır. Mari-fetnâme’den bu insan tipi şu şekilde anlatılır:

*“Kendi nefsi umurunda ve dünyası hususunda asla gam (çekmeyen) ve emelin kasredip sabaha sahip çıkmayan,”âkil ve agâh” insan.”*²⁰⁰

Ülgener, dinî mânâda, büyük çiftlik ya da büyük işletmelerin kurulmasına bu işletmelerin idaresinin zorluğu, zarara uğrama ihtimali gibi nedenlerle hoş karşılanmadığını

---

¹⁹⁸ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, 138.

¹⁹⁹ A.g.e., 80.

²⁰⁰ A.g.e., 87.

belirtmektedir. Bireylerin kendi ekip biçmesinin tek yol olarak kabul edildiğini belirtir.²⁰¹

Büyümenin zararlı görüldüğü bu ortamda ticarete de ölçü, bireyin kendisini ve ailesini geçindirecek ölçüde, Ülgener'in "insafı" ticaret dediği mal biriktirme ve stoklama peşinde olmayan bir ticaret prensibidir. Zanaat, aslında bu büyümenin pek de gerçekleştirilemeyecek kazanç kapılarından biridir, fakat burada da karaborsacılık faaliyetleri gibi başka tehlikeler ortaya çıkmaktadır.

Ülgener, Batı'nın en zor zamanlarda bile sistemli bir şekilde ekonomik kazancının devam ettiğini belirtmekte ve buna sebep olarak ticaret ve sanayide gösterilen gelişmeler ve bu gelişmelere zemin hazırlayan devletin gücüne değinmektedir. Batı'da manevi unsurların da katkısının olduğu Kalvinizm ve Püritanizm gibi öğretilerle birlikte güçlü bir iş ahlakına sahip olunduğuna değinmektedir. Burada, Ülgener'in Batı'daki gelişmeleri örnek göstermesinde eksik olan nokta, o dönemde Batı'nın sömürge gücünü de elinde tutmasıdır. Deniz ticareti ve sömürgecilik faaliyetlerinin artmasıyla birlikte ekonomik hareketlilik de artmaktadır.

Ülgener, Weber'e atıf yaparak kapitalizm devrinin diğer devirlerden fazla kazanç hırsı getirdiği iddiasını eleştirir ve bunun çocukça bir tasavvur olduğunu söyler. Ülgener'e göre kazanç hırsı ve onun getirdiği normal olmayan yollarla para kazanma ihtiyacı Batı'da 18. yüzyıldan itibaren yoluna girmeye başlamış, fakat Doğu'da aynı kalmıştır.

Ülgener, toplum için kullandığı durgun ve kapalılık kavramlarını, bu kez de para piyasaları için kullanmıştır. Çözülme devrinde ekonomik koşullardan bahsederken para akışının durgunluğuna değinmiştir. Zaten yetersiz olan hammadde ihtiyacına, emlak alım-satımında durgunluk ve paranın hareketsizliğini eklemiştir. Altın ve gümüşün de piyasada yer almak yerine toprağa gömüldüğü ve çıkın edildiğini iddia etmektedir. Para gömme ve çıkınlama konusuna oldukça değinen Ülgener, bu mevzunun toplumun ekonomik olarak kötüleşme sebeplerinden biri olduğuna dikkat çekmektedir. Ayrıca para gömmenin ya da saklamanın kapitalizmin düzenine aykırı olduğundan, bunu Doğu'nun kapitalizme ayak uyduramamasının nedenlerinden biri olarak görmektedir.

---

²⁰¹A.g.e., 92.

Çözülme devrinde servetin genel itibariyle siyasi kökenli olduğunu söyleyen Ülgener, özellikle devlet için çalışan insanlarda ya da devlet erkanından olan aileler ile evlilik yapanlarda olduğunu iddia etmiştir. Şarkta servetin sürdürülebilir olmadığını, gelen paranın azar azar yenmek suretiyle bitirildiğine ve işletilmediğine değinmiştir. Bu düşüncesini de Doğunun ‘her varlığın peşinden hemen bir yokluğun geldiği ’düşüncesine bağlamıştır.²⁰²

Ülgener’e göre, Osmanlı’da Merkantil politikaya geçilememesinin sebebi, toplumda olan efendilik şuurudur. Bu şuurla hareket eden insanlar iktisadi faaliyetleri kendilerine yakıştırmazlar. Sadece üst tabaka değil alt tabaka da bu şekildedir. Bu durumu H. Kohn’dan bir örnekle açıklar:

Türklerde üst tabaka göçebe karakterinden çok şeyler muhafaza etmiş...Türk köylüsü tipik bir köylü olduğu halde, şehirli şehir iktisadına yabancı bir efendi tabakası, bir muharip ve memur kast’ı vücuda getirmiş... kibirli, çalışma ve kazanmaya fazla ehemmiyet vermeyen, iş hayatını hor gören bir sınıf! Binaaleyh, efendi ırkın henüz harcanmamış kuvvetiyle vücuda gelen devletin süratle yıkılmasında başlıca mesuliyet payı halkın bu göçebelikten kalma karakterine düşer.²⁰³

O dönem Osmanlı’da ise, ticarete iç pazarların tıkanması sorunu, pazar yollarındaki güvenlik ve az ile kanaat etmeyi öğreten ahlak tasavvuru gibi sebepler ekonomik sıkıntılara neden oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti’nin dış ve uzak pazarlarda etkisi olmayışına değinen Ülgener, bununla birlikte Osmanlı’nın şehir iktisadı kavramını kuramayışını, özellikle Anadolu şehirlerini zamanla âtil duruma getirmesini eleştirmektedir.

Weber’in kapitalizm ile ilgili çalışmalarında öne çıkan tüccarın vasıflarının ne olması gerektiği, Ülgener’in çalışmalarında ne olmaması gerektiği şeklinde bir zıtlıkla ele alınmıştır. Weber’in, ticaret yapan tüccarın adil olması, toplum çıkarını gözetmesi, gayrimeşru işlerden uzak durması, çalışkan olması gibi vasıflarla şekillendirdiği ideal tipi, Ülgener’in Çözülme devrinde ayağa düşürülen ve ‘esnaflaşan’ tüccarın geldiği

---

²⁰² A.g.e., 236.

²⁰³ A.g.e., 264.

hali arasındaki zıtlık dikkat çekmektedir. Ona göre bu esnaflaşmanın nedeni, katı fütüvvet teşkilatı kuralları ve ahiliktir. Geleneğe bağlılığın varlığı, dışa kapalılık ve meslek değiştirmeye iyi bakılmayan bu tutum, Ülgener'e göre ticaret hayatını olumsuz yönde etkilemiştir. Ona göre, ticaretin parlak döneminin yitirildiği, tüccarın ve esnafın toplum nazarındaki değerinin küçüldüğü bir Ortaçağ geri gelmiştir. “Ülgener'e göre İslam tüccarın dini, tasavvuf ise esnafın dünya görüşüdür. Esnafın zihniyet oluşumu tasavvuf tarafından sağlanmıştır.”²⁰⁴

Çözülme devri döneminde ticaretin zorluklarına değinen Ülgener, ticaret yapan kim-
senin cesur ve hesabını bilen biri olması gerektiğini şu beyitle açıklamıştır:

“Tâcir ki mal baş ala ele revan ola

Korkaklık itse assı cümle ziyan ola

Korkak ne assı ne ziyan ide dediler

Hâşâ sözünde anların kim yalan ola”²⁰⁵

Garb'ın sömürge yoluyla kazandığı maddi kaynaklarla zenginleşmesi yanında Şark'ın ticarete kendi içerisinde çektiği zorluklar ve kendi kaynaklarını tüketmesi dönemin Şark açısından durumunu yansıtmaktadır. Çözülme devrinde ticaretin durumu bazı din adamlarının da konusu olmuş, insanları ticaret yerine ziraate yönlendirmişlerdir.²⁰⁶

Deniz ticaretinin riskleri gemi yapma, eleman bulma gibi masraflar ve deniz ticaretinin kara ticaretinden daha tehlikeli oluşu, Şark'ın Ülgener'in deyimiyle rantabilite darlığı ve teşkilat geriliği Osmanlı'nın duraklama veya gerileme denilen döneminin ekonomik açıdan sebeplerinin başında yer almıştır. Coğrafi keşifler ile deniz ticaretinin gelişmesi, ticaretin Batı hegemonyasına geçmesi fırsatı doğurmuş, buna karşılık,

---

²⁰⁴Mustafa Arslan, “Ülgener'in Dikotomik Yönteminde Meslek Ahlakı ve Ahilik” *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, (2010) s.60.

²⁰⁵ A.g.m., 171.

²⁰⁶ A.g.m., 173.

Doğu’da deniz ticaretinin gelişmeyip kervan ticaretinin devam etmesi çözülme devrinin ekonomik açıdan tablosunu ortaya koymuştur. Deniz ticaretinin “ahlakçılar” tarafından hoş görülmemesi Ülgener’in bu durumu eleştirmesine sebep olmuştur.

Taşköprizade’nin: “Bir kimse ki deryaya sefere gitse taleb-i rızka istızkâ (fazla düşkünlük) itmiş olur ki ol mezmumdur. Haberde varildir ki deryaya girmeye illa haç için veyahut umre veya gaza için!” beyitini şu şekilde eleştirmektedir:

“Taşköprizade, “Mevzûatülulûm”, cilt II. s. 479. Bütün bu sözler, dinamizm çağını doldurup harekettten sakıt olmuş, yerli yerine mihlanmış bir hayat ve cemiyet anlayışının işareti gibi tetkik edilebilir. İlk İslam telakkisi, hiç şüphe yok ki, ferdi devamlı bir kisb ve cihad misyonu ile yeryüzüne dağılma ve yayılmaya teşvik eden sözler ve fikirlerle doludur. Ancak tasavvufla beraber bâhusus ona muvazi olarak şehirlerin esnaflaşmasından beri, bu dinamik ve hareketli hayat anlayışı yer ve yurt değiştirmekten hoşlanmayan sabırlı ve mütevekkil bir atalet felsefesine çevrilmiş bulunmaktadır....”²⁰⁷

Çözülme devrini sadece zihniyet açısından ele aldığımızda, arşiv belgelerinde o döneme mensup ulemanın deniz ticaretiyle alakalı henüz ortaya çıkarılmayan görüşleri olabileceğinden, Ülgener’in düşüncelerine katılabilmek mümkün olmaktadır, fakat bu devir sadece zihniyet tarafıyla ele alınamayacak kapsamlı bir bütünü oluşturur.

Klasik tarihçiler tarafından Osmanlı Devleti için duraklama ve gerileme ismi verilen dönemde Ülgener, zihniyet açısından kötüye giden bir tablo çizmektedir. Buna rağmen, Osmanlı’da modernleşme çalışmaları başlamış ve değişim açısından birçok yeniliğe imza atılmıştır. Tanzimat Fermanı, Osmanlı’nın modernleşme sürecine girmesinde ciddi bir adım olarak tarihe geçmektedir.

Deniz ticaretinde de o dönem sıkıntılı bir vaziyette olan Osmanlı Devleti, 18.yy’da İzmir’i bir liman şehri olarak cazibe merkezi haline getirmiştir. Fakat, Osmanlı’nın yeterli gemiye sahip olmayışı, mürettebat eksikliği, iç bölgelerdeki karışıklıklar ve tüm

---

²⁰⁷ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, 179.

bunlar olurken Avrupa'nın bir kez daha gelişim açısından yükselişe geçmesi Osmanlı'nın tekrardan toparlanmasına fırsat vermemiştir.²⁰⁸

Çözülme döneminde yer alan ekonomik sıkıntılar ticareti ve tüccarları da etkilediğinden meşru olmayan işlere yönelme arzusu oluşmuştur.²⁰⁹ 16. yüzyıldan sonra fetihlerin durmasıyla birlikte toprak kazancının azalması, paranın değer kaybı, hammadde kaynaklarının gelişmemesi iktisadi olarak çözülme devrinin sıkıntılarından. Bunların yanında yeniçeri ve sipahi gibi grupların maaşlarının o günün şartlarında yetmemesi ve bununla birlikte onların esnaflığa soyunması şehir esnafını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu grupların şehir esnafıyla olan sorunları ve onların gelmesiyle kalabalıklaşan ortam git gide baş edilmez bir hal almıştır. Tüm bunların sonucunda tüccarlık müessesesi toplum nazarında değer kaybına uğramış, 'esnaflaşma' sürecine evrilmiştir. Ülgener kısaca bu süreçten şöyle bahseder:

“Aslına bakılırsa, büyük tüccar ve müteşebbis şehir iktisadî çerçevesinde küçük tacir ve sanat erbabı gibi adı daima geçen, kelimenin tam mânasıyla Ortaçağ sınıfları değildir; belki henüz “prekapitalist” bir iktisat dünyasının şurasında burasında türeyen “ilk kapitalizm” (frühkapitalismus) belirtilerinden ibaret kalmışlardır. Üstelik (ikinci sebep), bu dağınık belirtiler dahi, Şark ticareti geriledikçe, Yakın Doğu'nun en fazla inkişaf etmiş merkezlerinde bile asırdan asra sönmeye ve silinmeye yüz tutmuşlardır. O suretle ki, “tacir”, “bazergan” tâbirleri birer klişe gibi kullanılmaya devam etmekle beraber, mânâsını ve kılığını değiştirerek sonunda seyyar satıcıya ve çarşı esnafına kadar

---

²⁰⁸ Ahmet Deniz, “Osmanlı Devleti'nin 18. yy kadarki Deniz Ticaretinde Liman Kentlerine Genel Bakış” *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 19/7, (2019), s. 383.

²⁰⁹ Ülgener normalin dışında kazanç yollarını farklı bir açıdan ele almış ve şu şekilde sınıflandırmıştır. Kaba ve zorlu kazançlar (hırsızlık, yağma gibi kaba kuvvetle elde edilen kazanç), uysal ve sinsî kazançlar (saray etrafında bulunup yanaşma ve kapılanma diye adlandırılan yararlanma çabasıyla elde edilen kazançlar) hayal ve hile mahsulü kazançlar (Define merakı, simya, astrolog vb, dua ve keramet yoluyla elde edilen kazançlar). Alıntı, Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s.205-209.

alçalmışlardır. Baş tarafta “esnaflaşma” diye anlatmak istediğimiz hâdise bundan başka bir şey değildi.”²¹⁰

Ülgener, ticaretin tüccarlık sıfatından ‘esnaflaşma’ sürecine evrilmesinde tasavvufun ve fütüvvetin ticareti olumsuz yönde etkilediğini belirtmektedir. Sabri Ülgener’in yaşadığı dönemdeki ticaret anlayışıyla Osmanlı toplumun içerisinde yer alan tüccar dönemsel açılarından farklılık arz etmektedir. Osmanlı’da yer alan tasavvuf anlayışının getirileri olan kanaatkarlık, mesafe bilinci gibi terimleri Sabri Ülgener’in yaşadığı dönem olan Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında anlayabilmek zordur.²¹¹

Tasavvuf anlayışı Osmanlı toplum yapısı içerisinde yazılı olmayan ahlak kurallarını oluşturmakta, esnaf ve sanatkarın denetlendiği müesseseler de bu tasavvuf anlayışıyla yoğrulmaktadır. Burada dikkat çeken nokta, bu yapının Ülgener’in gözünde Avrupa’da olan ve tüm dünyayı etkileyen gelişmelere karşı, Osmanlı’nın kendini yenileyemeyip kendi içine dönük kalmasına olanak tanınması olmuştur.

Osmanlı ekonomisinin içe kapanma meselesi tartışmalarında Mehmet Genç’e göre, Osmanlı iktisadi sistemi kapitalizme tümünden karşı olduğundan üreticinin yerine tüketicinin yanındadır. Ticarete katı kurallar ve belirli sınırlamalar getirdiğinden, Osmanlı’da belirli bir tüccar ya da burjuva sınıfı hiçbir zaman net bir şekilde ortaya çıkmamıştır. Ona göre Osmanlı Devleti’nin ekonomide 3 temel ilkesi vardır. İaşe, gelenekçilik ve fiskalizm ilkeleri, Osmanlı’da esnaf ve ticaretin tamamen devletin kendisine bağlı olarak yapılıp tek başına güçlenmeyi engelleyici nitelikler taşımaktadırlar.²¹²

Ülgener’den farklı düşünen Genç’e göre, Osmanlı Devleti kendi oluşturduğu iktisadi sistem içerisinde içe kapanmayı kendi tercih etmiştir. Günümüzde yenilenen çalışmalarla Ülgener’in tasavvufta aradığı kırılmalar aslında dalgalanma olarak nitelenebilmekte, Osmanlı tarihine belirli bir yüzyıldan sonra gücünü yitiren ve gerileyip çöken bir sistem olarak bakılamamaktadır.

---

²¹⁰ A.g.e., 32-33.

²¹¹ A.g.e., 34.

²¹² Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu ‘nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken, 2012, s.45-52.

Faroqhi, Ülgener'in 16. yüzyıldan sonra ticaretin zayıflaması ve Osmanlı'nın ekonomik yönden gerilemesiyle ilgili görüşünün Sabri Ülgener'den sonra ortaya çıkan yeni çalışmalar ile değiştiğinin ve Ülgener'in fikrinin o dönemin ruhuna ait olduğunun altını çizmektedir.²¹³

3.2.4. Fütüvvet ve Ahilik

Ülgener, fütüvvet kavramını insanın kendi fitratından ve nefsinden arınıp, yerine tevekkül sahibi, münzevi bir insan olma şeklinde açıklamaktadır. Destansı edebiyatın yerine, tasavvufi edebiyata geçildiğinde Alpler ya da yiğit hikayeler yerine, tasavvufta “insan-ı kâmil”²¹⁴ denilen manevi olarak belirli bir olgunluğa erişmiş insan tipinin yerini aldığına değinmektedir. Bir taraftan dünya ile gerçek bir ilişkisi olan alp karakterinden dünya hayatına tamah etmeyen “insan-ı kâmil” karakterine geçişin değişimine vurgu yapar. Yalnız bu değişim birdenbire değil, peyderpey olmuştur. “Alp eren”²¹⁵ tabiri bu geçişin içinde ortaya çıkmıştır:

---

²¹³ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s.93-94.

²¹⁴ “*İnsân-ı kâmil Hak ile halk arasında bir köprü vazifesi görür. Gerçek insân-ı kâmil olan Hz. Peygamber ile onun vârisi olan insân-ı kâmilin bir özelliği de Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmış olması bakımından ahlâkî kemale sahip bulunmasıdır. İnsân-ı kâmil şeriat, tarikat, hakikat ve mârifet itibarıyla tam ve ergin olan kişidir. Kâmil insanın sözleri doğru, işleri iyi, ahlâkı güzeldir, mârifet sahibidir, yani eşyayı ve ondaki hikmetleri gereği gibi bilir. Esasen sülûkün amacı da söz konusu dört hususu kemale erdirmekten ibarettir.*” alıntı, Mehmet S. Aydın, “İnsân-ı Kâmil” *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2000) 22/330.

²¹⁵ “*İslâmiyet'in Türkler arasında yayılmasından sonra Türk alpleri, önce alp gazi mahiyetini almışlar, tasavvuf cereyanının halk arasında yerleşmesiyle de alp erenler, yani mücahid derişler şekline girmişler ve daha ziyade devletin sınırlarında uç bölgelerde yaşamışlardır. Bu alp erenler Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda da büyük bir rol oynamışlardır.*” alıntı, Orhan F. Köprülü, “Alp” (İstanbul: TDV Yayınları, 1989) 2/525.

*“Hırs kapısının bağlaya kanaat ve rıza kapısının açma, tokluk ve lezzet kapısının bağlaya açlık ve riyazet kapısının açma, halktan yana kapısının bağlaya haktan yana açma”*²¹⁶

Sabri Ülgener’in fütüvvetnâmeden alıntılıdığı bu cümle dönemin iş ahlakına değinmektedir.²¹⁷ Hırslı bir çalışma disiplini yerine, kanaat ve rıza gösteren durgun bir iş anlayışı, tok olma hali ve hayattan zevk almak yerine aç olma hali ve nefsin isteklerini kırma, insanlarla iletişim ya da iş ilişkileri geliştirmek yerine Allah’a yönelme halini anlatır.

Ortaçağ iş ahlakında özellikle ahilerde, esnafın iş saatleri de dönemin ilim adamları tarafından konu edinilmiştir. Makbul olan ibadetlere vakit ayırması ve diğer komşu esnafların da kazanabilmesi için esnafın çarşıya geç gidip erken dönmesidir. İş saatleri gibi, işlerin de kimler tarafından yapılacağı hususlarına değinmişlerdir. Mesleğin babadan oğula veya ustadan çırağa aktarımı önemsenmiş, bir kişinin iş veya yer değiştirmesi olağandışı bir durum olarak görülmüştür. Her mesleğin ayrı ayrı kuralları ve kaideleri bulunmaktadır. Bunlar, Ülgener’in “ahlakçılar” olarak adlandırdığı dönemin düşünürleri tarafından sınıflandırılmışlardır.²¹⁸

Ortaçağ iş ahlakında alışlagelmiş bir gelenekçilik vardır ve mesleği icra ederken gerek teknik gerekse usul konusunda hiçbir değişikliğe gidilmemektedir. Bir mesleği icra edecek kişinin ustasının ya da büyüklerinin sözünden çıkması kanunlara karşı gelmek gibi ayıplanan bir haslet olmakta ve onun gün yüzü göremeyeceği şekilde yorumlar yapılmaktadır. İş ahlakında çirak, kalfa ve usta veya ahilikte olduğu gibi yiğit, ahi ve şeyh şeklinde mertebeler olmuştur. Bu mertebeler, aynı mesleğin içerisinde yer alan insanlar arasında yaş ve tecrübe farklılıklarını ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Ustaya olan bağlılık ve saygı çokça dile getirilmiştir.²¹⁹

---

²¹⁶ “Fütüvvetname”, Fatih Millet Kütüphanesindeki yazma; No.900.(Ulûm-ı Şeriye)

²¹⁷ Ülgener *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, 97.

²¹⁸ A.g.e., 93.

²¹⁹ A.g.e., 99-100.

Özellikle fütüvvetnâmelerde geçen fütüvvetin bir insanın ulaşabileceği en yüksek mer-
tebe olarak görme hali ve kutsallaştırma arzusu hakim olmuştur. Bir kişinin kendi ne-
sebi ya da bağlı olduğu şeyhin nesebiyle gurur duymak bir övünç kaynağıdır. Hatta,
kişilerin fütüvvet ya da tarikat ehli kişilerle oturup kalkması bile menfaat için olabilmek
ihtimalindedir. Aşıkpaşazâde'nin şu örneğinde olduğu gibi:

“Kılar namaz ider niyaz Hakk’a,

Varur beğ kapısına hem timar umar!”²²⁰

Ülgener'e göre fütüvvetin katı kuralları, tüm bu davranışlar neticesinde halkın ıslahı
için ortaya konulmuştur. Esnaf içinde de para hırsı ya da lonca ve fütüvvet kurallarının
katılığından dolayı bu kurallara karşı gelenler olmuştur. Fiyat yükseltmek için mal
stoklamak, daha fazla kâr elde etmek için farklı satış yolları aramak, tartıya hile karış-
tırmak gibi birçok örnek ortaya çıkmıştır. Bu çıkan durumlar neticesinde kurallar sert-
leştirilmiş, lakin bu da esnafın bunalması neticesini doğurmuştur.²²¹

Ülgener'in alt-üst tabaka incelemesinde; üst tabakanın altına, para ve gösterişe önem
vermesi, elde ettiği bu para ile makam mevki sahibi olma arzusunun karşılanması ve
parayı bu uğurda araç olarak görmek bu zümrenin özelliklerindedir. Orta tabaka (ti-
caret ve sanat erbabı), Ülgener için uzun uzadıya anlatılması gereken bir meseledir.
Tüccar ve sanat erbabı iktisadi olarak en hareketli kesim olması gerekirken ahilik mü-
essesesinin buna izin vermediği görüşündedir. Bu noktada ahilerin yani tüccar ve sa-
natla uğraşan kesimin henüz -maddeleşmemiş- bir dünya görüşünü benimsedikleri, fü-
tüvvetnâmelerde yazan kurallar ve tarikatların etkisiyle dünya ile bağı zayıf tutma du-
rumu iktisadi açıdan gelişime engel teşkil etmiştir.²²²

Fütüvvet kavramı, ilk ortaya çıktığı yıllarda tasavvufi bir terim olarak toplum içeri-
sinde yer almış, sonrasında büyüyüp gelişerek 13. yy'dan itibaren teşkilat halini almış-
tır. Bu teşkilat, sosyal, siyasi ve iktisadi her konuda güçlü bir yapılanma içerisinde
olmuş, özellikle Ahi teşkilatı Osmanlı Devleti kurulurken aktif bir rol oynamıştır. Ah-

---

²²⁰ A.g.e., 141.

²²¹ A.g.e., 147.

²²² A.g.e., 131.

met Tabakoğlu, Batı ve Osmanlı arasında bulunan en önemli farklardan birinin Osmanlı'da, Batı'da yer alan burjuva sınıfı yerine ahilik müessesesinin bulunmasında bulunmaktadır. Bunun zihniyet ayrımı açısından önemini vurgulayan Tabakoğlu, Osmanlı Devleti için ideal tipi ahi örneğinde bulmaktadır.²²³

Ülgener'in ahilik ve fütüvvet kavramlarını tasavvufun olumsuz yönde etkilediği görüşü, zaten kuruluşunda tasavvufun yer aldığı bir teşkilat için çelişkili bir görüş olmaktadır. Devlet içerisinde bu kadar etkili bir teşkilat olan Ahilik, Osmanlı Devleti güçlendikten sonra, bilhassa Fatih Sultan Mehmet zamanında yetkileri azalarak toplumun iktisadi yapısında aktif bir rol oynamıştır. Esnafın idari yapısını düzenlemiş, zamanla yerini lonca teşkilatına bırakmıştır. Aslında Ülgener'in eleştirdiği dönem de bu yapının değiştiği ve dönüştüğü zamana denk gelmektedir. Osmanlı Devleti'nin Kanuni Sultan Süleyman devrinden sonra içeride ve dışarıda ortaya çıkan ciddi sorunlarla baş etmeye çalışması, Avrupa'nın değişmeye başlayan yüzü ve Osmanlı'nın da Batı'dan etkilenme süreci toplum içerisindeki birçok yapıyı etkilemiştir. Burada tasavvuftan öte teşkilatın yapısını bozan birçok neden ortaya çıkmaktadır.

3.2.5. Tasavvuf

Annales Okulu mensuplarından ünlü Fransız tarihçi Fernand Braudel, İslam dünyasının özellikle 11. ve 14. yüzyıllarda Akdeniz ticaretinin kendi kontrolünde olmasıyla ilgili yorum yaparken, İslam dünyası için 'geçiş uygarlığı' ifadesini kullanmış, o dönem kara ticaretinde olan ağırlığın deniz ticaretine bağlanmasının 'kapitalist büyük bir örgütlenme' olmadan sağlanamayacağını söylemiştir.²²⁴

Fernand Braudel'in İslam'ın kapitalizme engel olmadığı şeklinde açıklanabilecek yorumu, Sabri Ülgener'in araştırmalarının içerisinde yerini almaktadır. Buna karşılık tasavvufun Osmanlı'nın toplum yapısına verdiği zararlarını araştırmalarında birçok kez zikretmektedir.

---

²²³ Ortaköy, "Sabri Ülgener ve Max Weber'de İktisadi Zihniyet", 194.

²²⁴ Elif Türkislamoğlu "Sabri F. Ülgener'in Düşünce Dünyasında "Osmanlı İmparatorluğu Neden Kapitalistleşemedi?" Sorusunun İzini Sürmek" *İstanbul İktisat Dergisi*, 71, (2021), s. 270.

Ülgener, İslamiyet'in ortaya koyduğu değerlerin gelişime ve yeniliğe karşı olmadığını, fakat Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısında egemen olan batını tasavvuf anlayışının buna engel teşkil ettiği görüşünü taşımaktadır. Ona göre, tasavvufun ilk ortaya çıktığı dönemlerde Mevlâna ve diğer büyüklerin öğretileri olan ahlak doktrinlerinin topluma tam nüfuz edemeden onun yerine Bâtını eğilimli mezhepçilerin yayılması, toplumun zihniyetini ciddi bir şekilde etkilemiştir. Bu konuda Mısırlı müçtehit Muhammed Abduh²²⁵ ve diğerleriyle benzer görüşleri paylaştığını dile getirmektedir.²²⁶

Tasavvuf noktasında Ülgener'in eleştirdiği kritik nokta Bâtınlık²²⁷ inancıdır. Bâtınlığın manaya ağırlık veren soyut yönünün dünya hayatında sağlıklı bir karşılığının olmayışı onda batını tasavvufa karşı bir görüş teşkil etmiştir. "...Biri, gidişi içe ve derine dönük bir 'bâtın' huzuruna çekip getirmenin ve din kurallarını dahi aynı suretle içe dönük bir yorum süzgecinde eğip bükerek sırasında politik ihtiraslara kılıf uydurmanın hesabında: Bâtınlık ve ötesi."²²⁸

Ülgener'in buradaki eleştirisi, bu tasavvuf anlayışının öğretisi, maddeci olmayan zühd sahibi bir insan tipolojisiyken pratikte bu tipolojiyi gerektiğinde politik menfaatlere uydurulan bir tipe dönüştürülme çabasıdır.

---

²²⁵ "Mısırlı İslam düşünürü Muhammed Abduh, ictihad ruhundan uzaklaşmanın, nasların hikmet ve maksatlarından çok lafız ve şekil unsuruna önem verilmesinin olumsuz sonuçları üzerinde ısrarla durur; fikhın otoritesinin ve müslümanlar arasındaki bilimsel iş birliği anlayışının yeniden tesis edilmesini sağlayacak kolektif çalışmalar yapılması gerektiğini savunur (el-A 'mâlû 'l-kâmile, III, 194)." alıntı, M. Sait Özervarlı, "Muhammed Abduh", *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2020) 30/480.

²²⁶ Sabri F. Ülgener, *Makaleler*, haz., Ahmed Güner Sayar, İstanbul: Derin Yayınları, 2006, s. 661-662.

²²⁷ "...Bâtıniyye'nin temel düşüncesi, herhangi bir ilmî ölçüsü bulunmayan ve genellikle İslâm dininin belli başlı esaslarını iptal etmek vesilesi olarak kullanılan te'villere dayanır. Doktrinlerinde iki türlü te'vile rastlanır. a) Âyetleri bâtinî mânalarla yorumlamak (mâna te'vili). b) Âyetleri ihtiva ettikleri harf sayısına göre ve ebced hesabına dayanarak mânalandırmak (hurûfî te'vili). "alıntı, Avni İlhan, "Bâtıniyye", *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1992) 5/190.

²²⁸ Sayar, *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi*, 309.

Bunun yanı sıra tasavvufun içinde başka bir kol olarak yer alan Melâmilik, Ülgener'e göre iktisadi hayatta önemli rol oynamıştır.

“...Öbürü savruk, başı boş gidişi göğüsleyebilir miyiz hesabıyla kendilerini ibahet kervanının önüne atanlar: Boş ve atıl durmayıp aralıksız çalışma ve uğraşmanın ısrarlı takip ve savunucuları;...Melamilik!”²²⁹

Melâmiler, iş hayatında gayretli olmuşlardır ve özellikle Hacı Bayram-ı Veli döneminde onun ortaya çıkardığı Melâmiliğin bir kolu olan Bayramiler, Weber'in tezindeki Kalvinistlere en benzeyen grup olmuştur. Fakat yine de kapitalizmin öngördüğü şartları gerçekleştirememişlerdir. Ülgener:

“...Melamiliğin etki alanının ve hitap ettiği kütlenin oldukça dar ve sınırlı kaldığı gözden kaçmayacaktır...Melamilik bildiğimiz çizgileri ile ancak büyükçe irfan ve kültür merkezlerinde tutunabilmiş, oralarda dahi 'tavan' da sınırlı bir azınlığa seslenmekten 'taban' da sürekli izler bırakamamıştır.”²³⁰

Ülgener'e göre ticari hayatta tasavvufla birlikte ortaya çıkan aza kanaat etme düsturu, iç pazar ekonomisini de etkilemiştir. İslamiyet içerisinde rızık kavramının ve rızık kazanmanın önemi vurgulanırken, ona göre tasavvuf öğretisinden dolayı birlikte çarşı ve pazarda vakit geçirmek hoş karşılanmamıştır. Tasavvufun kendi içerisindeki dinamikleri ve ortaya koyduğu kurallar gün içerisinde esnafın da belli bir vakit dışında çarşıda bulunmaması durumunu ortaya çıkarmıştır. Bu da zamanla çarşı ve pazarın sürekli gidilmemesi gereken kötü bir yer algısı oluşturmuştur.²³¹

“Üstte ve zirvede cezbe ve keramet ile ağa ve mütegalibe sınıflarının karışımından vücut bulmuş bir rantıye sınıfı ve etrafında uysal, uyumlu ve öyle olduğu kadar da, kayırılma ve sivrilme şansına sahip bir yanaşma halkası!.. Bütün bunlar, netice olarak, üst ve alt dilimleri ile (ve özellikle taşrada) yarı dini – feodal bir “rant kapitalizmi”nden söz etmeyi haklı çıkaracaksa, giriş

---

²²⁹ A.g.e., 310.

²³⁰ A.g.e., 311.

²³¹ Ortaköy, “Sabri Ülgener ve Max Weber'de İktisadi Zihniyet”, 137.

yollarından birinin herhalde, bilinçli olmasa da, tasavvuf ve tarikat basamaklarından geçtiğini kabul etmek yanlış olmayacaktır.”²³²

Ülgener’in bu sözlerinde tasavvufla ilgili eleştirilerinden biri de mutasavvıflarla ilgilidir. Divan şiirlerinde yer alan mutasavvıflarla ilgili olumsuz ifadelerden yola çıkarak, onların İslamiyet ile bağdaşmayan bir hal içinde olduklarını, bazılarının ise şan, şöhret bakımından nüfuz sahibi olmak için tasavvufu kullandıklarını belirtir. Tasavvufun düsturlarından biri olan dünya hayatına tamah etmeme olgusu alt tabaka için geçerliyen, mutasavvıfların buna pek önem vermediğini savunmaktadır.

“Kaldı ki, tasavvuf ilk ve güçlü çağlarından bu yana gök kubbeyi öylesine doldurmuştur ki, uzun bir seri üzerinde kimin hakkıyla mutasavvıf sayılacağı, kimin sayılamayacağı uzun boylu tartışılabilir. Bize göre, “Müzekkinnüfus”u ile Eşrefoğlu gibi, “Marifetnâme” sahibi Şeyh İbrahim Hakkı’yı, “Ahlâk-ı Alâî” yazarı Kınalızâde’yi, “Mevzûâtululûm”u ile Taşköprüzâde’yi ve belki daha birçoklarını seriye katmamak için bir sebep yoktur... dar ve gerçek anlamı ile mutasavvıf şairlerin yanı sıra - kullandıkları imajlara, kıssa ve temsillere bakarak- bir Sadî’yi, bir Hâfız ve Hayyam’ı, beri yanda bir Fuzûlî ve Nâbî’i sıraya katmakta sakınca görülmez. Nitekim, başından beri bizim de aynı düşünce ile, sırası geldikçe divan şiirini yardıma çağırdığımız ve sözü tamamlamayı ona bıraktığımız gözden kaçmamış olmalıdır.”²³³

Ülgener’in araştırmalarında çokça faydalandığı kaynaklardan biri de divan şiiridir. Analizlerini divan şiirinden çıkardığı sonuçlarla pekiştirmiştir. Mutasavvıflarla ilgili okuduğu divan şiirlerinde gerçek anlamda mutasavvıfın kime dendiği sorusunu cevaplamaya çalışmıştır.

Weber’in tezinde ortaya koyduğu asketik insan tipi ile Ülgener’in değindiği Osmanlı-Türk insanının örneği olan zahid insan tipi arasında iktisadi yönden farklılıklar vardır.

---

²³² Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, İstanbul: Derin Yayınları, 2006, s. 136.

²³³ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 157.

Ona göre, zahid insan yani zühd sahibi insan terimindeki ‘zühd’²³⁴ kavramı ekonomik alanda uygulanamamıştır. Zahid insan, dönemin alimlerinden Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın ifadesiyle “kifayet miktarı maişet” fikrinde olunca iktisadi hayattan uzak kalmıştır. Ülgener, kanaatkâr olma ve geleneğe bağlılık düşüncesinin çözülme devri zihniyetinde önemli rolü olduğunu belirtir.²³⁵

Ülgener’in araştırmalarında, tasavvufun kanaat ile ilgili birçok öğretisine rağmen toplumda var olan tam tersi yozlaşmanın (gösteriş merakı, altın tutkusu, define avcılığı gibi) nasıl olduğu sorusu muğlak bırakılmıştır. Tasavvufu toplumun bozulmasına yol açan faktör olarak görse de bu bozulmanın tam manasıyla nasıl olduğu yada tasavvufun bu bozulmanın içerisinde hangi rolde olduğu gibi cevapsız sorular oluşmuştur.

Ülgener’in iddia ettiği gibi tasavvufu gerilemenin sebebi olarak görmek, Mehmet Genç için tarihi bir olayı basite indirgemek gibidir. Osmanlı Devleti’nin geri çekilmesinin bile büyük bir başarı olarak gören Genç, bu durumun devlet içerisindeki özgün yapıdan kaynaklı olduğunu vurgular.²³⁶

Ülgener, Osmanlı ile ilgili zihniyet araştırmalarında yer alan bazı noktalarda abartıya kaçan ifadeler kullanmıştır. Örnek verilecek olursa, çalışmalarında servet ile ilgili kısımda iddia ettiği Doğu’nun ‘her varlığın peşinden hemen bir yokluk geldiği fikri’ genel geçer bir fikirdir ve bunu tüm topluma mal etmek abartı oluşturmaktadır.

‘Ortaçağ değerleri’ diye isimlendirdiği kavramlar kısmet, kazaya rıza, kadere teslimiyet vb. bu kavramlar İslami değerler ile bağlantılı kavramlardır. Ülgener, bu kavramlar içerisinde neyi eleştirdiğini net bir şekilde ifade etmemiştir. Kapitalizmin sürekli üretme ve çalışma arzusu İslami tasavvurda fikri olarak karşılığı olan bir olgudur, lakin İslam, Allah’ın rızasını gözeterek Allah için çalışmayı telkin ederken kapitalizm farklı

---

²³⁴“ Sözlükte zühd “bir şeye rağbet etmemek, ona karşı ilgisiz davranmak, ondan yüz çevirmek” gibi anlamlara gelir. Malı az olan kişiye müzhid, az yemek yiyene zâhid, az olan şeye zehîd, dünyaya karşı perhiz hayatı yaşamaya zehâdet denir. Zühdün karşıtı rağbettir (Kâmus Tercümesi, “zhd” md.)...” alıntı, Semih Ceyhan, "Zühd", *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2013) 44/530.

²³⁵ Sayar, *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi*, 303.

²³⁶ Küçükkalay, “Kaotik Bilgiden Senkronik Bilgiye”,155.

amaçlara hizmet etmektedir. Bu noktada Ülgener'in tezinde değindiği noktalar yer yer kaynak bakımından yetersiz ve abartı ifadelerle örölü olsa da kapitalizmin amaçsal bakımından İslam diniyle uyuşmadığından Osmanlı'da karşılık bulamamıştır. Binaenaleyh, İslam kapitalizme geçilememesinin tek sebebi de değildir. Ülgener de bunu araştırmasında net olarak ortaya koymuştur.

SONUÇ

Oryantalizm, devletleri ve toplumları etkilemiş, kralların politikalarına yön vermiş, yeri geldiğinde Napolyon'un Mısır Seferi'nde olduğu gibi savaşların içerisinde bile etkisini göstermiş bilimsel bir disiplinden fazlasıdır. Oryantalizm ve Avrupa-merkezcilik kavramlarının tarihsel sürecinde özellikle modernlik teorisinin ortaya çıkmasıyla bu kavramların ivme kazandığı görülmektedir. Oryantalizmin altın çağı olarak da nitelendirilen geleneksel şarkiyatçılığın popüler olduğu 18. yüzyılda sömürge güçlerinin varlığı şarkiyatçılığın beslendiği noktalardan biri olmuştur. Emperyalizmin etkisinde olan ülkelere seyahatin, orada yaşamının hatta dernekler kurmanın kolaylaştığı ve bu vesileyle oryantalizmin beslenip yeni araştırma alanları olduğu görülmektedir.

Tezde oryantalizm kavramını ve zaman içerisinde söylem haline gelmiş formunu incelediğimizde karşımıza çıkan hegemonya terimi Batı'nın Doğu'ya karşı üstünlük kurma çabasını içermektedir. Aynı zamanda bu söylem kalıpları literatürde yaygın olup, yıllarca değiştirilmeden tekrarlanmış olmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde doğan Sabri Ülgener hem Osmanlı kültürüyle yetişmiş hem de onun henüz okula gittiği çocukluk-gençlik sayılabilecek yaşlarında kurulmuş olan Cumhuriyet kültürü ile tanışmıştır. Bu iki kültürün etkisi, aynı zamanda gittiği okullarda öğrendiği diller ve etkileşimde olduğu hocalarıyla bir kaç farklı disiplininde uzman olan Sabri Ülgener'i ortaya çıkarmıştır. Bir iktisat profesörü ve toplum bilimci olarak Sabri Ülgener, ortaya koyduğu çalışmalarıyla kendi döneminde yapılmamış olanı yapmış, iktisat alanı kapsamında zihniyet araştırmalarını ele almıştır. İktisadi bilimlerin zihniyet araştırmaları olmadan eksik kalacağı düşüncesinde olan Ülgener, bu konuda Weber ve Sombart'ın izinden gitmiştir. Özellikle Weber'in kapitalizmin ruhunu Hristiyanlığın bir mezhebi olan Protestanlıkta aradığı çalışmalarından yola çıkarak Türkiye'de bu ruhun oluşmasının ya da oluşmamasının sebeplerini tasavvufta aramıştır. Ülgener, Weber'in kapitalizmin özünü keşfetme yolculuğunda başlangıç noktasının Avrupa ve onun üstün medeniyeti olduğu gerçeğiyle tam manasıyla yüzleşememiştir. Bundan dolayı da kendisi tarafından çalışmalarının dolaylı yoldan self-oryantalizm çizgisine kaydığı görülememiştir.

Osmanlı Devleti'nin kapitalistleşmemesinin nedenlerini zihniyet tarihçiliğiyle ele aldığı çalışmaları iktisadi açıdan önemli bir metod oluşturmaktadır. Fakat, Osmanlı tarihi açısından bakıldığında ise eksik ve yetersiz bulunmaktadır. Bunun ilk sebebi, çalışmasının başında ortaya attığı Osmanlı'nın neden kapitalistleşemediği ya da geri kaldığı sorusudur. Günümüzde yapılan çalışmalarla çizgisel tarih anlayışını benimsemiş sosyal bilimcilerin ortaya attığı 'gerileme' paradigması yıkılmaya başlamış, yerine bu tezin içerisinde de değinilen alternatif bakış açıları ve paradigmalar üretilir olmuştur.

İkinci sebebi ise, Osmanlı zihniyet araştırmalarında kullandığı kaynakların yetersizliği, araştırmalarında kullanılan bazı kavramların abartı ve yerinde olmayışı, zaman-mekan algısının çözülemeyişi gibi sorunların olmasıdır. Bunlara örnek verirsek kaynak olarak sadece siyasetnâme, marifetnâme gibi dönemin edebi eserlerinden yararlanması, arşiv araştırması eksikliği olmasıdır. Fakat arşiv meselesi o dönemin araştırmacıları için temel sorunlardan biri olarak görülmektedir. İkinci olarak 'Ortaçağ' kelimesi gibi Batı kaynaklı bir kelimenin Osmanlı Devleti'nin 15. ve 16. yüzyıldan sonrası için uyarlanması, üçüncüsünü gelindiğinde çalışmalarında, örneğin; 15.yüzyıl gibi sabit bir dönemlendirme çalışmasını belirtmemiş olmasıdır.

Ülgener'in çözüme devri zihniyeti ve içerdiği kavramlar incelendiğinde ahilik ve fütüvvetnâme gibi Osmanlı'nın kuruluş döneminden itibaren devlete ve topluma katkı sağlamış kurumlara karşı eleştirel bir bakış açısıyla yaklaştığı görülmektedir. Fütüvvetnâmelerin ortaya koyduğu iş ahlakının insanlara kanaatkâr olan, olana rıza gösteren, elindekiyle yetinmeyi bilen bir kişi olmayı öğütlediğini, bu vasıflarında üretimi yavaşlatıp hantallığa neden olduğu görüşünü savunmaktadır. Ayrıca fütüvvetnâmelerin meslek icra etmede gelenekselliğe sıkı sıkıya bağlı olduğu bu yüzden de gelişme gösteremediğini söylemektedir.

İktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti kavramları Ülgener'in çalışmalarında öne çıkan kavramlardır. Temelde bu iki kavram üzerinde inşa ettiği çalışmalarında iktisat ahlakı olması gereken değer yargılarını, iktisat zihniyeti ise toplumda hali hazırda olanı anlatmak için kullanmaktadır. Bu temeli baz alarak özet bir cümle oluşturmak istendiğinde kısaca, toplumda İslam'ın sunduğu iktisat ahlakını, tasavvufun içeriye girmesiyle bozulmaya başlayıp iktisat zihniyetine dönüştüğü şeklinde bir ana fikir söylenebilmektedir.

Ticaret ve tüccar ahlakına da değinen Ülgener, Osmanlı'da deniz ticaretinin gelişmediğini iddia etmiştir. Bunun nedenlerinden biri olarak dönemin ilim ile uğraşan kesiminin deniz ticaretine sıcak bakmaması ve olumsuz yargılarda bulunması olarak göstermiştir. Bunun yanı sıra Osmanlı'da şehir iktisadı kavramının tam manasıyla oturmadığını düşünmüştür. Bazı sorunlu varsayımlarla, iç pazarların çeşitli sebeplerle tıkanmış olduğunu, coğrafi keşiflerle ticaretin farklı yollar ve güzergahlara kaydığını ve diğer pek çok olayın ekonomide sıkıntılara yol açtığını savunmuştur. Ancak bu iddiaların neredeyse tamamı günümüz tarih araştırmaları tarafından çürütülmüştür.

Ülgener, Osmanlı'da kapitalizmin gelişmemesinin en önemli sebebi olarak gösterdiği tasavvufun içerisindeki Bâtınlık anlayışının devlete ve topluma zarar verdiğini de iddia etmiştir. Weber'in Kalvinizm mezhebinde bulduğu ideal tipine benzer bir modeli Ülgener Melamilik tarikatında aramıştır. Ülgener, Melamilerin çalışmaya, üretmeye bağlı, iş hayatında gayret gösteren ve sosyal hayatta uyum sergileyen bir anlayışa sahip olduğunu savunmuş ve dolayısıyla 'Kalvinist ideal tipe' uygun bir örnek oluşturduğunu ileri sürmüştür.

Oryantalizmin ve oryantalizm disiplininin kıvrımları içerisinde yer alan Avrupa-merkezci paradigmanın etkilediği birçok isimden biri olan Sabri Ülgener'in özelinde yapılan bu tez çalışması, 'gerileme' teorisinin Osmanlı tarih yazımındaki etkisini ortaya koymuştur. Her ne kadar Ülgener, klasik tarihçilerin gerileme kurgusundan uzak durmaya çalıştığını belirtmiş olsa da doğru saydığı yanlış tarihi bilgiler, benimsediği düşünce ve fikri temelleri onu tekrar bu kurgunun içerisine sürüklemiştir.

Elde edilen bulgular neticesinde, gerileme tezinin kökeninde yatan modernleşme teorisi ve Avrupa-merkezilik, Ülgener'in çalışmasında yer alan ilk sorunun (Osmanlı neden kapitalistleşemedi?) temelini oluşturmaktadır. Temeli bu soruyla yoğrulan çalışmanın devamında değinilen konulardaki kavramların da bu temele göre inşa edildiği görülmektedir.

Tüm bu bilgiler ışığında, günümüzde sosyal bilimler alanında Avrupa-merkezci söylemin devam edip etmediği sorusu ayrı bir çalışma konusudur. Fakat biraz olsun değinmek gerekirse, Avrupa'da kurulmuş olan sosyal bilim disiplinlerinin bu Batılı paradigmalardan çok ta uzak olmasını beklemek yanılıdır. Sabri Ülgener'in döneminde olduğu gibi, günümüzde de sosyal bilimler alanında varlığını sürdüren Avrupa-merkezci paradigmayı sorgulayarak, yerine eğer mümkünse nasıl bir alternatif üretile-

bileceğine dair bazı fikri telakkiler yapılabilir. Bu tür alternatif bakışlar, bilim dünyasına katkı sağlayacağı gibi, öğrencilerin de bakış açılarını geliştirecek bir durum ortaya çıkarmaktadır. Ancak alternatif bir paradigmanın üretimi devasa ve kolektif bir işlemdir ve bu tezin kapsamını ve amacını fazlasıyla aşmaktadır. Bu meseleye dair farkındalığı ve ihtiyacı bu aşamada sadece belirtmiş olmak yeterli olacaktır.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Ahmet. “Sabri Ülgener Bağlamında Türkiye’de Zihniyet Dönüşümü ve İktisadi Zihniyet” Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2018.
- Aktürk, Meliha. “Bernard Lewis’in İslam Tarihine Yaklaşımı” Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2014.
- Alptekin, M. Yavuz. “Kapitalizmin Ortaya Çıkışı: Jeo-Kültürel Yaklaşım” *KTÜ SBE Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, (2015): 231-241.
- Amin, Samir. *Avrupa-merkezcilik*, Çev., Mehmet Sert, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993.
- . *Avrupa-Merkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*, Çev ., Mehmet Sert, İstanbul: Yordam Kitap, 2018.
- Arıkan, Zeki. “Guillaume Postel” *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/333.
- Armağan, Mustafa. Haz., *Osmanlı Geriledi mi?* İstanbul: Etkileşim, 2006.
- Armağan, Mustafa. Der., *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Arslan, Mustafa. “Ülgener’in Dikotomik Yönteminde Meslek Ahlakı ve Ahilik”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, (2010): 55-77.
- Avcılar, Suna Başak. “Asya Tipi Üretim Tarzı’na Veda” *Bilig*, 22, (2002):. 1-28.
- Avluklu, Aysel. “Oryantalizm ve Küreselleşme İlişkisi Üzerine”, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2005.
- Aydın, Mehmet S. “İnsân-ı Kâmil” *DİA*. (Ankara:TDV Yayınları, 2000), 22/330.
- Ayıtgu, Gülçin. “Tarihyazını Tartışmalarının Felsefi Açıdan Değerlendirilmesi”, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2017.
- Barkan, Ömer Lütfi. “Bibliyografya”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, no:55, (1951): 162-173.

- Bezci, Bünyamin -Yusuf Çiftçi, “Self Oryantalizm: İçimizdeki Modernite Ve/Veya İçselleştirdiğimiz Modernleşme” *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7/1, (2012): 139-166.
- Bhambra, Gurminder K. *Moderniteyi Yeniden Düşünmek*, çev., Özlem İlyas, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Bıyıklı, Şaban. “Zihniyet Araştırmalar Bağlamında Sabri Ülgener’in Araştırma Yöntemi ve Klasik Kaynaklarının Kritiği” Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi. 2019.
- Blaut, James M. *Eight Eurocentric Historians*, Guilford Press, New York, 2000.
- Breisach, Ernst. *Tariyazımı*, çev., Hülya Kocaoluk, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.
- Bucak, Cengiz. “Bağımlılık Teorisi” Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2003.
- Bulut, Yücel. ”1945 sonrasında Oryantalizme Yöneltilmiş Eleştirilerin Değerlendirilmesi” Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2000.
- .”Oryantalizm”, *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/428.
- . *Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi*, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2002.
- Ceyhan, Semih. “Zühd” *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2013) 44/530.
- Çağman, Ergin. “Sabri F. Ülgener’in Metodolojisi Kaynakları ve Bazı Kavramlarına Dair Eleştiriler” *Öneri Dergisi*, 12/45, (2016): 93-118.
- Çoruk, Ali Şükrü. “Oryantalizm Üzerine Notlar” *Sosyal Bilimler Dergisi*, II /IX, (2007): 193-204.
- Davis, Kathleen, and Nadia Altschul. 2009. *Medievalisms In The Postcolonial World*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- DİA. “Melâmiyye” *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2004) 29/29.
- Deniz, Ahmet. “Osmanlı Devleti’nin 18.yy kadarki Deniz Ticaretinde Liman Kentlerine Genel Bakış” *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7/19, (2019): 375-389.
- Dirlik, Arif. “Chinese History and the Question of Orientalism”, *History and Theory*, Volume. 35, Issue. 4. (1996): 95-117.

- Doğan, Orhan.-Aysel Erdoğan.“ XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan’ın Yeri ve Önemi”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 /3, (2017): 839-848.
- Doğru, Tuğrul Erdem. “Arnold Joseph Toynbee: Hayatı ve Osmanlı Modernleşmesi Üzerine Görüşleri” *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*, 10/30, (2022): 112-124.
- Ercan, Gülsüm Songül- Pınar Danış. “Söylem, Söylem Çözümlemesi ve Eleştirel Söylem Çözümlemesi: Tanımları ve Kapsamları” , *DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6/2, (2019): 527- 552.
- Erdoğan, Umut-Tuğçe Poyraz, “Logos-Merkezcilik Temelinde Weber’de Batı ve Doğu Kavramları” *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (1), (2022) 271-282.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- Geyikçi, Şebnem Yardımcı - Uğur Çil. “Modernleşme Teorisini Yeniden Düşünmek: Ekonomik Kalkınma ve Demokrasi İlişkinine Eleştirel Bir Bakış” *Opus Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 11/18, (2019): 2996 – 3022
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken, 2000
- . *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken, 2012.
- Golden, Sean. “Orientalism in East Asia: A Theoretical Model” , *Inter Asia Papers*, 12, (2009), p.1-26.
- Grant, J., Çev., Ayduz, S. "Osmanlı“ Gerilemesini” Yeniden Düşünmek: Osmanlı Devleti’nde Askeri Teknolojinin Yayılması (15. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Kadar)". *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 19-20, (2012): 57-79.
- Hentsch, Thierry. *Hayali Doğu*, çev., Aysel Bora, İstanbul: Metis Yayınları, 2016.
- İlhan, Avni. “Bâtıniyye” *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5/190.

- Kaçar, Hilmi. "Joos van Ghistele'nin Hac Seyahati Anlatısında (1491) İslam ve Osmanlılara Dair Söylemi", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, IV/II, (2021): 219-234.
- Kanar, Yüksel. "Sosyal Bilimlerin Avrupa-merkezci Yapısı" *Felsefe Arkivi*, 47, (2017): 69-80.
- Karakaş, Ali. "Bir Kavram Olarak Oksidentalizm" *Sbard*, 25, (2015): 165-184.
- Karaosmanoğlu, Kerem- Defne Karaosmanoğlu, "Avrupa-merkezciliği Eleştirmek: Çıkmazlar ve Alternatif Bakışlar", *İnsan ve Toplum*, 3/6, (2013): 49-68.
- Karaş, Göksel. "Bağımlılık Teorisi Perspektifinden DTÖ Kapsamındaki Korumacılık Politikası Araçlarının Kullanımı", *International Journal Public of Finance*, 2/2, (2017): 245-263.
- Kaya, İrfan. "Sosyolojik Düşüncece Avrupa-merkezcilik, Ötekileştirme ve Oryantalist Söylem Üzerine Post Kolonyal Bir Okuma ve Eleştirisi" *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21/3, (2017):1973-2008
- Kılıçbay, Mehmet Ali. "Fernand Braudel", *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1992) 6/333.
- Kurt, Veysel. "Siyaset Odaklı Bilim Yaklaşımı: Avrupa-merkezcilik" *İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, (2012): 6-19.
- Kuran, İbrahim. "–Osmanlı Gerileme Paradigmasının Yapısökümcü Analizine Bir Katkı", *İstanbul Kemerburgaz Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/1, (2017): 31-40.
- Kutluer, İlhan. "İslâmcılık" *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/65.
- Küçükcalay, Abdullah Mesud. "Kaotik Bilgiden Senkronik Bilgiye Bir İktisat Tarihi Teorisi-yeni: Mehmet Genç" *Dîvân*, 12/22, (2007/1): 107-164.
- Lewis, Bernard. *The Question of Orientalism*, New York: Review of Books, 1982.
- Lopez-Calvo, Ignacio. *Imaging the Chinese in Cuban Literature and Culture*, Gainesville: University Press of Florida, 2008.
- Mantran, Robert. "XVI ve XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti". Trans., Zeki Arıkan. *BELLETEN*, 51/201, (1987): 433- 443.

- Oral, Özgür. “Bernard Lewis ve Oryantalist Gelenek” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/2, (2003): 601-620.
- Ortaköy, Selman. “Sabri Ülgener ve Max Weber’de İktisadi Zihniyet”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2014.
- Özel, Mustafa. *Piyasa Düşmanı Kapitalizm*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- . “İktisadi Oryantalizmin Sonu: Çin, Hind ve Osmanlı Ekonomilerine Yeni Bakış” *Divan*, 8, (2000): 1-28.
- Özdemir, Muhammet. “Avrupa-Merkezcilik ve Tarihyazımı Sorununun Bilimsel ve Kültürel Bilgiye Etkisi”, *Universal Journal History and Culture*, 1/1, (2019): 12-22.
- Özervarlı, M. Sait. “Muhammed Abdüh” *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/480.
- Özkiraz, Ahmet. “Sabri F. Ülgener’de Zihniyet ve Geri Kalmışlık: Osmanlı’dan Günümüze Yapısal Bir Çözümleme” *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi*, 36, (2011): 35-39.
- Parlak, Kemalettin. “Arnold J. Toynbee ve Batı Medeniyeti Karşısında Osmanlı İmparatorluğu” Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1993.
- Pekdemir, Köksal. “Sabri F.Ülgener: Zihniyet ve Din-İslam Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı” *İslami İlimler Dergisi*, 12/1, (2017): 205-209.
- Quatert ve Tezcan. Der. *Hâkim Paradigmanın Ötesinde: Rıfa ’at Abou-El-Haj ’a Armağan*. Ankara: Tan Kitabevi Yayınları, 2012.
- Rızvanoğlu, Eren. “Çizgisel tarihe karşı çıkışları bağlamında Spengler ve Toynbee’nin Döngüsel Tarih Yaklaşımları”, *Kaygı*, 20, (2013): 239-252.
- Said, Edward. *Şarkiyatçılık*, çev., Berna Yıldırım, İstanbul: Metis Yayınları, 2017.
- Sayar, Ahmed Güner. *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi: Sabri F. Ülgener*, İstanbul: Eren Yayınları, 1998.
- Sayar, Ahmet Güner. “Sabri Fehmi Ülgener” *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2012) 42/289.
- Sim, Stuart. *The Routledge Critical Dictionary of Postmodern Thought*, Newyork: Routledge, 1999.

- Şahin, Yasin. "Michel Foucault'da Söylem Analizi" *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 6/3 (2017): 119-135.
- Şendil, Simay. "Bernard Lewis'in Soğuk Savaş Dönemi Oryantalizmi Üzerine Etkileri" Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi, 2020.
- Şimşek, Ahmet. Ed., *Dünya da Tarihçilik*. Ankara: Pegem Akademi, 2017.
- Ed., *Türk Tarihçiliğinde Tezler/ Teoriler* İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2021.
- Topal, Alp Eren. "Osmanlı Tarihine Yeni Bir Çatı İnşa Etmek: Baki Tezcan ve İkinci Osmanlı İmparatorluğu" *TYB Akademi*, 3/(8) , (2013): 151-164.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "William Bedwell" *DİA*. (İstanbul: TDV Yayıncılık, 1992), 5/338.
- Turner, Bryan. *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, çev., İ. Kapaklıkaya, İstanbul: Anka Yayınları, 2002,
- *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul: Anka Yayınları, 2003.
- Türkdoğan, Orhan. *Max Weber: Günümüzde ve Türkiye 'de Weberci Görüşler* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1985.
- Türkislamoğlu, Elif. "Sabri F. Ülgener'in Düşünce Dünyasında "Osmanlı İmparatorluğu Neden Kapitalistleşemedi?" Sorusunun İzini Sürmek" *İstanbul İktisat Dergisi*, 71, (2021): 251-282.
- Uğur, Aydın. "XIX. Yüz Yıl Alman Tarih Felsefesi Geleneği ve Bir Türk Bilim Adamı: Prof. Sabri Ülgener", *Toplum ve Bilim*, 23, (1983): 127-132.
- Ülgener, Sabri Fehmi. *İktisat Dersleri I*, İstanbul: Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti, 1952.
- *Zihniyet ve Din*, İstanbul: Der Yayınevi, 1981.
- *Zihniyet Aydınlar ve İzm'ler*, Ankara: Mayaş Yayınları, 1983.
- *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul:Derin Yayınları, 2006.
- *Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, İstanbul: Derin Yayınları, 2006.
- *Makaleler*, haz., Ahmed Güner Sayar, İstanbul:Derin Yayınları, 2006.

- Wallerstein, Immanuel. *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, çev., Tuncay Birkan, İstanbul: Metis Yayınları, 2019.
- Weber, Max. “Prefatory Remarks to Collected Essays in the Sociology of Religion (Vorbemerkung)” , *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism with Other Writings on the Rise of the West*, Ed. & Çev. Stephen Kalberg, 4.baskı, Oxford University Press, Newyork: 2009.
- . *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Milay Köktürk, Ankara: Bilgesu, 2011.
- Yalvaç, Faruk “Hegel, Dünya Tarihi ve Özgürlük Mücadelesi Olarak Uluslararası İlişkiler” ,*Uluslararası İlişkiler*, 6/21 , (2009): 3-37.
- Yıldız, Şevket. “Oryantalizm ve İslam Tarihine Oryantalist Yaklaşımlar” Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2002.
- Yılmaz, Gülay. “Osmanlı Yönetiminin Oryantalist İnşası” *Studies of the Ottoman Domain*, 4/7, (2014): 54-81.
- Zorlu, Abdülkadir. “Sabri Ülgener’i Yeniden Okumak: Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslam ve Kapitalizm”, *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 2/ 9-10, (2006): 181-202.
- “Fütüvvetname”, Fatih Millet Kütüphanesindeki yazma; No.900.(Ulûm-ı Şeriye)

ÖZGEÇMİŞ

Elif Berooğlu, ilkokul ve lise eğitimini bitirdikten sonra lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı bölümünde tamamladı. Yüksek lisans eğitiminde ise İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Bölümünü tercih etmiştir. Öğrenim hayatı halen devam etmektedir.

